

AVRASYA BİR VAKFI
AVRASYA STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR
MERKEZİ

ERMENİ

ARAŞTIRMALARI

11

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

FİYATI: 7.750.000

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Sonbahar 2003 Sayı: 11

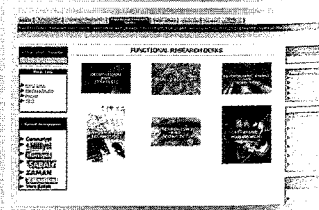
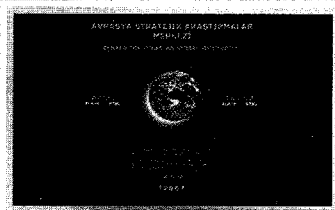
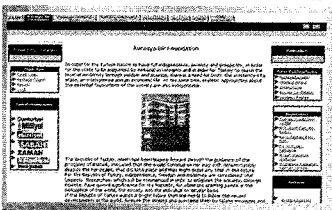
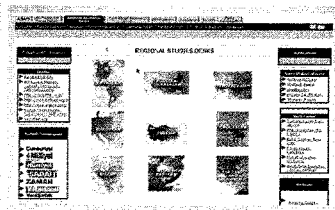
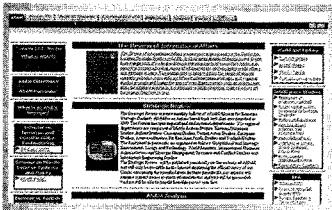

ASAM - Online

Türkiye'nin

Tek Uluslararası İlişkiler ve

Stratejik Araştırmalar Sitesi

www.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

SONBAHAR 2003, Cilt 3, Sayı 11

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ

(Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı)

EDİTÖR YARDIMCISI

Dr. Hasan OKTAY

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Hasret DİKİCİ

ABONE SORUMLUSU

ASAM Kitap Dağıtım

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)

Gündüz AKTAN

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Salim CÖHÇE

(İnönü Üniversitesi, Malatya)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(Milletvekili, Köşeyazarı, E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

(Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi - Yazar)

Dr. Yaşar KALAFAT

(ASAM, Tarihçi-Yazar)

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

(Fırat Üniversitesi, Elazığ)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Prof. Dr. Hasan KÖNİ

(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ

(Selçuk Üniversitesi, Konya)

Armağan KULOĞLU

(E. Tüm. ASAM)

Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve

Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Ömer E. LÜTEM

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

(Ankara Üniversitesi)

Dr. Bilâl N. ŞİMSİR

(E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA
(Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)

Prof. Erich FEIGL

(Tarihçi)

Andrew MANGO

(Gazeteci, Yazar)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Stanford J. SHAW

(Bilkent Üniversitesi, Ankara)

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmalar ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 70 13

<http://www.eraren.org>

Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası
Tel: 0.312. 395 21 12

Yurtiçi Abone Ücreti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediğı sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

Sadettin Paşa

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karşın Ermenilerin Muhakemeleri</i>	28
Yrd. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU	
<i>İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)</i>	47
Dr. Recep KARACAKAYA	
<i>Ermeni Memurların Duyun-İ Umumiye İdaresindeki İstihdam Meselesi</i>	60
Yrd. Doç. Dr. Erdoğan KESKİNKILIÇ	
<i>Ermenistan’ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası’nın Rolü</i>	67
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ	
<i>Adana’da Fransız İşgalinde Ermenilerin Rolü, İdari Mekanizmaya Etkileri ve Bir Sürgün Hikayesi</i>	84
Nuran KOLTUK	
<i>Rusya’daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı</i>	103
Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL	
KİTAP TAHLİLİ	114
EN SON KİTAPLAR	116

Avrasya Stratejik
Araştırmalar Merkezi

Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

II. ERMENİ ARAŞTIRMALARI TÜRKİYE KONGRESİ

29-30 Mayıs 2004, Ankara

Açık Davet ve Katılımcılara Çağrı

Ermeni Araştırmaları konusuna ilgi duyan herkes Kongre'ye davetlidir.

Amaçlar

Kongre, bütün disiplinlerden Ermeni Araştırmaları konusunda çalışmalarda bulunan tüm uzman, araştırmacı, yazar, politika belirleyici ve yürütücüleri ulusal düzeyde bir araya getirecektir. İlgililer bu alandaki çalışmalarını geniş dinleyici kitlesiyle paylaşma ve tartışma olanağı bulacaklardır.

Konular

Kongre Tarih, Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Toplumsal-Kültürel Çalışmalar gibi alanları kapsamaktadır.

Program

Kongre programı ileri bir tarihte ayrıntılarıyla duyurulacaktır.

Bildiri Sunmak İsteyenler

Konuşma süreleri 15 dakikayı geçmeyecek şekilde düzenlenecektir. Bildiri özeti ve tam metni Kongre Sekreteryası'na ulaştırılmalıdır.

Kongre Sekreteryası

Hasan Oktay

(Kongre Koordinatörü)

Hasret Dikici

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Konrad Adenauer Cad. No:61 Yıldız, Çankaya-Ankara

Tel: 0312 491 6070 • Fax: 0312 491 7013 E-Mail: hoktay@eraren.org

EDİTÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından 2001 yılından bu yana yayınlanan **Ermeni Araştırmaları Dergisi**'nin 11. sayısını okuyucuya sunuyoruz.

2003 yılının son ayları ve 2004 yılının ilk aylarında Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkileri ve Ermeni Sorunu konusunda önemli gelişmeler olmuştur ve olaylar incelendiğinde bu gelişmelerin yeni tartışmalar başlatacağı görülmektedir. **Emekli Büyükelçi Ömer E. LÜTEM** tarafından hazırlanan *Olaylar Yorumlar* bölümünde bu gelişmelere yer verilmiştir. Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlarının New York ve Brüksel'deki toplantıları, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Azerbaycan ziyareti, ABD Başkanlık Seçimleri ve Ermeniler, Başbakan Erdoğan'ın ABD ziyaretine Ermenilerin gösterdiği tepkiler, Ermeni soykırımı iddialarının İsviçre Parlamentosunca benimsenmesi ve Türkiye'nin Ermenistan'a karşı tutumu bu bölümde değinilen olaylar arasında yer almaktadır.

Erzurum İsyanı'ndan kısa bir süre sonra Trabzon'daki Ermeni İsyanı (1895) **Yrd. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU** tarafından kaleme alınmıştır. Yazar isyanın nedenlerini ve Osmanlı Devleti'nin isyana karşı tutumunu incelerken, isyanın Batı'nın Osmanlı'ya müdahale etmesi sağlanarak, Ermenilerin bağımsızlığa kavuşma amacını taşıdığını iddia etmektedir.

Aynı dönemdeki bir diğer olay Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı uzmanlarından **Dr. Recep KARACAKAYA** tarafından ele alınmıştır. Karacakaya Ermeniler'in din etkeninin de yardımıyla, basın, milletvekilleri ve din adamlarıyla yakın ilişkiler kurarak giriştikleri propaganda faaliyetlerine değinmektedir. Yazar Osmanlı Devleti tarafından alınan önlemleri ayrıca incelemektedir.

Fransız İhtilali'nin ardından hızla gelişen milliyetçilik akımları Rusya'nın da desteğiyle Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların ayaklanmalarına yol açmıştı. Bu ayaklanmalardan biri de Ermeniler tarafından I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında gerçekleştirilmiştir. Olaylar sonucunda Osmanlı Devleti göç ve yeniden iskan kararı almıştır. **Yrd. Doç. Dr. Erdoğan KESKİNKILIÇ** tehcir kararını ve

Duyun-ı Umumiye'de çalışan Ermeniler'in tehirden muaf olmaları konusunu anlatmaktadır.

Güney Kafkasya'nın Anadolu'nun doğal uzantısı olarak Rusya'nın stratejik çıkarları açısından önemli olması Ermenilere ayrıcalıklar verilmesine neden olmuştur. Çarlık Rusyası'nın Ermenistan'ın kurulmasına katkıları **Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ** tarafından değerlendirilmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi uyarınca Fransızlar'ın Adana ve Mersin'i işgal etmelerinden sonra idari ve finansal görevlere Ermeniler'in getirilmesi **Nuran KOLTUK** tarafından ele alınmıştır.

Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'da Ermeni propagandasını Tiflis Konferansı çerçevesinde incelemektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde azınlıklarla ilgili tartışmaların önemli aktörlerinden Sadettin Paşa'nın anılarının anlatıldığı Sami ÖNAL'ın "Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları, Van (1896)" isimli kitabı **Hasret DİKİCİ** tarafından tahlil edilmiştir. Son dönemde çıkan kitaplar ve **29-30 Mayıs 2004** tarihlerinde **Ankara'da** düzenlenecek olan **Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi**'nin ilanı bu sayının diğer bölümlerini oluşturmaktadır.

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. LÜTEM*

Bu yazımızda Eylül 2003-Ocak 2004 ayları içinde Türkiye'nin Ermenistan ile olan kara sınırının açılması konusundaki tartışmalar, iki ülke dışişleri bakanlarının New York ve Brüksel'de yaptıkları toplantılar, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Azerbaycan'ı ziyareti, ABD Başkanlık seçimleri ve Ermeniler, Başbakan Erdoğan'ın ABD ziyaretine Ermenilerin gösterdiği tepkiler, Ermeni soykırımı iddialarının İsviçre Parlamentosunca benimsenmesi ve Türkiye'nin Ermenistan'a karşı ilkesel tutumu hakkında yapılan açıklamalar ele alınmıştır.

KARA SINIRININ AÇILMASI KONUSUNDA TARTIŞMALAR

Ermenistan'da, Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve kara sınırının açılması hakkında, geçen yazımızda¹ değindiğimiz tartışmalar devam etmektedir.

Başta Taşnaklar olmak üzere aşırı milliyetçi eğilimli kesimler Türkiye ile sınırların açılmasının milli güvenlik alanında ne gibi etkiler yapacağını incelenmediğini, Hükümetin hiçbir ön şart ileri sürmeden Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istemesinin doğru olmadığını, bu şaşırtıcı hoşgörünün Türkiye'nin Ermenistan'a daha ağır önkoşullar ileri sürmesine neden olduğunu iddia etmektedirler.² Bir kaynak bu koşulları Ermenistan'ın Karabağ'ı boşaltması, soykırım iddialarından ve Türkiye'den toprak taleplerinden vazgeçmesi olarak göstermektedir ki bunlar ana hatlarıyla Türkiye'nin Ermenistan ile normal ilişkiler kurmak için ileri sürdüğü hususlardır. Taşnaklar ise Türkiye'nin, Ermenistan ile normal ilişkiler kurması karşılığında, sözde soykırımı tanımasını, Ermenistan'a toprak vermesini ve tazminat ödemesini istemektedirler. Ermenistan Hükümeti bu gibi talepler ileri sürdüğü

* E. Büyükelçi

1 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 10, s. 17.

2 *Armenian Policies must be based on principles of Armenian-centrism*, *Yerkir*, 5 Eylül 2003

**Ermenistan Hükümeti
bu gibi talepler ileri
sürdüğü taktirde Türkiye
ile hiçbir şekilde
anlaşmasına imkan
olmadığının bilinci
içerisinde, önkoşulsuz
ilişki kurulmasını
savunmaktadır.**

taktirde Türkiye ile hiçbir şekilde anlaşmasına imkan olmadığının bilinci içerisinde, önkoşulsuz ilişki kurulmasını savunmaktadır. Ne var ki Ermenistan bu taleplerden vazgeçtiğini resmen beyan etmemiştir. Dışişleri Bakanı Oskanyan sözde soykırımın tanınması konusunun diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra Türkiye ile ele alınacağını söylemiştir.³

İki ülke sınırlarının açılmasına karşı olanların savlarından biri de bunun, siyasi alanda, Ermenistan'dan ziyade Türkiye'nin lehinde olacağıdır. Hinçakların yayın organı, Türkiye'nin Orta Asya'daki Türklerle birleşerek bir Türk İmparatorluğu kurmak gibi Turancı emelleri bulunduğunu, Ermenistan sınır kapılarını açarsa bu emellerin gerçekleşmesine katkıda bulunacağını yazmıştır.⁴ Ermenistan'ın Türkiye'nin Orta Asya Türkleri ile birleşmesini engelleyeceği iddiası Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında düşlenen büyük bir Ermenistan devletinin kurulmasına yardımcı olmak üzere ortaya atılmış bir görüştü. O yıllarda dahi geçerliliği olmayan bu görüşün koşulların tamamen değişik olduğu günümüzde ileri sürülmesi şaşırtıcıdır ve Parlamento seçimlerinde bir varlık gösteremeyen Hinçakların, eski demagojik görüşlerden yardım bekleyecek kadar zayıflamış olduğuna işaret etmektedir.

Bir diğer görüş de sınırlar açıldığı taktirde Ermenistan'ın Türkiye için olduğu kadar Azerbaycan ve Orta Asya için de bir transit ülkesi olacağıdır. Kuramsal olarak doğru olan bu görüşün günümüz gerçekleri karşısında değeri olduğunu söylemek güçtür. Zira Ermenistan'ın doğu kesimlerinin tamamı Azerbaycan toprağıdır. Azerbaycan'ın bu transit geçişlere müsaade etmesi ise Ermenistan ile olan anlaşmazlıklarının çözümlenmesine bağlıdır. Demiryolları için ise farklı bir durum vardır. Türkiye'nin Gürcistan ve Azerbaycan ile demiryolu bağı yoktur. Demiryolu Kars üzerinden Ermenistan'a girmekte oradan kuzeye doğru Gürcistan'a, güneye doğru da Azerbaycan'a bağlanmaktadır. Gürcistan üzerinden de Rusya demiryolu şebekesi aracılığı ile Orta Asya ülkelerine

3 Ermeni Araştırmaları, Sayı 10, s. 15

ulaşılabilir. Azerbaycan ile anlaşmazlığı nedeniyle Ermenistan kara yollarının transit yol niteliğini kaybetmesi karşısında Ermeni demiryollarının transit geçiş vermesi, Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırların açılması konusunu demiryolu bağlantısı haline dönüştürmüştür. Ancak Türkiye Ermenistan demiryollarından yararlanmak için bir talepte bulunmamış, hatta Ermenistan'ı 'by-pass' eden, Kars-Tiflis arasında demiryolu inşa edilmesi projesinin tekrar gündeme geldiği görülmüştür.

Sınırların açılması konusu Ermenistan'da o derecede önem kazanmıştır ki Ermenistan Sanayiciler ve İş Adamları Birliği 17 Eylül 1987 tarihinde bu hususta bir seminer düzenlemiştir.⁵ Bu seminerde ileri sürülen görüşlerden bazılarını aşağıda özetliyoruz.

Anılan Birliğin Başkanı Arsen Gazaryan on yıl kadar önce iki ülke sınırının kapandığına değindikten sonra şimdi Türkiye'nin doğu bölgelerindeki iş adamlarının Ermenistan sınırının açılmasını resmi makamlardan istediklerini söylemiştir. Gazaryan ayrıca, Ermenistan'ın Türkiye için Azerbaycan ve Orta Asya pazarlarına geçiş yolu olduğu fikrini tekrarlamış, bunun yanında Türkiye'nin de Ermenistan için Avrupa'ya geçiş yolu olduğunu belirtmiş ve bu gerçekleştiği takdirde Gürcistan'a bağımlı olmanın azalacağını söylemiştir.

Gazeteci Tatul Manaseryan sınırların açılmasında Türkiye'nin daha büyük çıkarı olduğu görüşünü tekrarlamış ve bunu Türkiye'nin doğu bölgelerinin kalkınmasına bağlamıştır. Bu görüş son derecede abartılıdır zira Ermenistan gibi küçük bir ülkeye yapılacak sınırlı ihracatın Türkiye'nin Doğu Bölgelerinin kalkınmasına olan katkısının da sınırlı olacağına muhakkaktır.⁶

Ermenistan'ın en önemli haber ajansı Noyan Tapan'ın Direktör Yardımcısı Harutyun Haçatriyan, sınırların açılmasının muhakkak Ermenistan'ın yararına olacağını zira bunun Azerbaycan'a manevi bir darbe indireceğini söylemekle bir gerçeğe değinmiştir.

Ermenistan Tarım Bakan Yardımcısı Samvel Avetisyan ise Türkiye'nin Ermenistan'a fazla ihtiyacı olmadığını zira büyük Türk ekonomisi için Ermenistan'ın küçük bir pazar olduğunu söylemekle sınırların açılmasının Türkiye'ye daha fazla yarayacağını ileri sürenleri dolaylı bir şekilde yalanlamıştır.

4 Turkish Embargo of Armenia, Armenian Mirror Spectator, 3 Eylül, 2003

5 Takings and Losses of Open Border, Economists present their outlooks, Azg, 19 Eylül 2003

6 Bu konu için bkz. 'Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu', Sedat Laçiner, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, ss. 35-65

Ermeni kaynaklarına göre Türkiye'nin Ermenistan'a ihracatı 25-25 milyon dolar civarındadır.⁷ Sınırların açılmasıyla bu ihracat, mesela birkaç yılda on misli artsa bile, (ki pek mümkün değildir) Türkiye'nin tüm ihracatı içindeki yeri %1'den dahi az olacaktır. O itibarla Ermenistan ile olan sınırların açılmasının Türkiye'ye getireceği maddi kazanç ve doğu illerimizin kalkınmasına yapacağı katkı kayda değmez orandadır. Bu açıdan bakıldığında sınırların açılması ekonomik yönden değil, iki ülke ilişkilerinin normal hale gelmesinin bir evresi olması bakımından önem taşımaktadır.

Ermenistan'da bu tartışmalar devam ederken Türkiye'de Hükümetin tutumunu teyit eden açıklamalar yapılmıştır.

Azerbaycan Başbakanlığına atanan İlham Aliev ilk ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. 8 Eylül 2003 tarihinde İlham Aliev ile birlikte bir basın toplantısı yapan Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Karabağ sorunu için Türkiye'nin, toprakları Ermenistan tarafından işgal altında tutulan Azerbaycan'ın her zaman yanında olduğunu, bu konunun çözüme kavuşması amacına yönelik tüm girişimlere Türkiye'nin elinden gelen desteği vermeyi sürdüreceğini söylemiştir.⁸

Başbakan, bir gazetecinin Türkiye ile Ermenistan arasında tren yolunun açılıp açılmayacağına ilişkin bir sorusuna cevaben, bu konuda üzerinde durulan tek projenin Kars-Tiflis demiryolu projesi olduğunu, bunun henüz hayata geçirilmediğini ve Ermenistan'ı kapsayan bir projenin bulunmadığını söylemiştir. Başbakan ayrıca Kars-Tiflis demiryolu projesi hedefinin Türk Cumhuriyetlerine kadar ulaşmak olduğunu da belirtmiştir.⁹ Başbakan böylelikle Türkiye'yi demiryolu ile Kafkaslara ve oradan da Türk Cumhuriyetlerine bağlama planlarında Ermenistan'ı dışarıda bırakmıştır. Diğer yandan, Ermeni kaynaklarına göre, Başbakan, Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop Mutafyan'ı 25 Eylül 2003 tarihinde kabulü sırasında kendisine, Türkiye'nin komşularıyla sorunlarını çözümlenmekte ve iyi ilişkiler kurmakta olduğunu, ancak Ermenistan Türkiye'nin sınırlarını tanımadığı için bu ülkeyle böyle ilişkiler kurulamadığını ve sınırların açılmayacağını söylemiş ve ayrıca tarihin acı olaylarının tarihçilere bırakılmasını da ifade etmiştir.¹⁰

7 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 10, s. 18, dipnot 32

8 *Hürriyetim*, 8 Eylül 2003

9 Aynı kaynak

10 Türkiye'de Ermenice çıkan Marmara gazetesine atfen *Yerkir*, 29 Eylül 2003

Türkiye Başbakanının bu sözlerine Ermeni resmi makamları yumuşak tepki göstermeyi tercih etmişlerdir. Dışişleri Bakanı Oskanyan bir soruya cevaben, Türk-Ermeni sınırının kısa zamanda açılacağına dair sözlerin son derecede abartılı olduğunu, kendisinin bu konuda hiçbir zaman büyük ümitler beslememiş bulunduğunu, Türkiye Dışişleri Bakanı ile yapacağı görüşmede durumun aydınlanacağını söylemiştir.¹¹ Başkan Koçeryan'ın basın sözcüsü Aşot Koçeryan ise Başkanın, uzun zamandan beri beklenen, Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını desteklediğini ancak Ankara'nın bu konuda çabuk davranacağından şüphe duyduğunu ifade etmiştir.¹²

Sınırların açılmasının iki ülke arasında bir yakınlaşma yaratmasından ve böylelikle de kendi görüşlerinin gündemden düşmesinden çekinen Taşnaklar ise Başbakan Erdoğan'ın beyanından hem Türkiye'yi hem de sınırların açılmasına taraftar olan Ermeni kişi ve çevreleri eleştirmek için yararlanmışlardır.

Ermeni Devrimci Federasyonu Yüksek Kurulu üyesi Gegam Manukyan, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı hoşgörüsüz politikasının her zaman bilindiğini ve Ermenilerin çoğunluğunun Ermenistan'ın ablukasının devam edeceğinden ve Ankara'nın bu önyargılı tutumunu devam ettireceğinden emin olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Erdoğan'ın sözlerinin, Türk Hükümetinin uluslararası toplumun isteklerini dinlemeye, işbirliği ve hoşgörü zihniyetiyle çalışmaya hazır olmadığını gösterdiğini ve Türkiye'nin Ermeni soykırımını inkar etmekle ve Ermenistan'ı abluka altında tutmakla İnsan haklarını ve uluslararası kuralları ihlal ettiğini ifade etmiştir.¹³

Manukyan, ayrıca, Erdoğan'ın beyanlarının, sınırların açılması için acele eden ve Gümrü demiryolunun onarılıp hazır hale getirilmesini isteyenler için bir uyarı olması gerektiğini, zira sınırın açılmasının Ermenistan'a bağlı olmadığını, Ankara tarafından kapatılan sınırın Ankara tarafından açılması gerektiğini de belirtmiştir. Manukyan'ın, kastettiği kişinin, demiryolu ile ilgili tüm hazırlıkların yapıldığı ve Türkiye ile ulaşımın başlamasına hazır olduğunu ifade eden Ulaştırma Bakanı Andranik Manukyan¹⁴ olduğu anlaşılmıştır.

11 *Asbarez*, 16 Eylül 2003

12 *RFE/RL*, 23 Eylül 2003

13 *Asbarez*, 9 Eylül 2003

14 *Panarmenian*, 7 Eylül 2003

Görüldüğü gibi Taşnaklar sınırların açılması konusunda da Hükümetin diğer üyelerine ters düşmüş durumdadırlar. Bu uzlaşmaz tutumları, ileride sınırların açılması gerçekleşirse, Taşnakların hükümetten ayrılmasına yol açabilir. Markaryan Hükümetinin Taşnaklar olmadan da çoğunluğa sahip olması böyle bir gelişmeyi kolaylaştırabilir.

Taşnakların bu aşırı tutumuna karşın Koçeryan'ın yakını olarak bilinen Savunma Bakanı Serj Sarkisyan'ın, sınırların birkaç ay içinde açılacağına dair sözleri¹⁵ Koçeryan ve çevresinin sınırların açılmasını gerçekten çok arzu ettiklerini göstermektedir.

DIŞİŞLERİ BAKANLARININ NEW YORK TOPLANTISI, 25 Eylül 2003

İki ülkenin Dışişleri Bakanları Eylül ayı sonuna doğru Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantılarına katılarak burada geleneksel konuşmalarını yaptılar. Ayrıca bu fırsattan yararlanarak ikili görüşmelerde bulundular.

Vardan Oskanyan, 25 Eylül günü yaptığı Genel Kurul konuşmasının büyük bir bölümünü, Azerbaycan Başbakanı İlham Aliiev'in aynı forumda birkaç gün önce yaptığı ve Ermenistan'ı eleştiren konuşmasına cevap vermeye ayırmış ve ülkesinin Türkiye ile ilişkilerine değinmemiştir. Ancak, konuşmasının sonuna doğru, sözde Ermeni soykırımından şu şekilde bahsetmiştir: 'Bizim için, tüm insanlık için, önemli olan bir diğer konu da Ermenistan'ın dünyadaki ülkeleri ve hükümetleri 20. Yüzyılın ilk soykırımını tanımaya ve kınamaya çağırmasıdır. Soykırımından kurtulanlar ile onların çocukları, geleceğe dönük olarak, ancak geçmişi de unutmadan, demokratik Ermenistan'ın kurulmasına yardım etmektedirler'.¹⁶ Oskanyan'ın konuşmasının tamamı dikkate alındığında bu cümlenin konu dışı kaldığı görülmektedir. Bu da, her yıl bu sözde soykırımı BM Genel Kurul konuşmasında dile getirmiş olan Ermeni Bakanın, bu yıl bahsetmediği taktirde kendisine özellikle Taşnaklar tarafından yöneltilecek eleştirilerden çekinerek hareket ettiğini düşündürmektedir.

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ise konuşmasında Ermenistan hakkında sadece Karabağ sorununa değinerek şunları söylemiştir:

¹⁵ *Golos Armenii ve Hürriyet*

¹⁶ www.armenianforeignministry.com/speeches/statements, Vartan Oskanian, Statement of the UN General Assembly General Debate, September, 25, 2003

'Türkiye, Karabağ sorununa acil ve adil bir çözüm bulunabilmesi için, Ermenistan'ın bu konudaki Birleşmiş Milletler kararlarına tam olarak uymasını beklemektedir. Bu anlaşmazlığın barışçı yollarla çözümü Türk-Ermeni ilişkilerinin ve aynı zamanda bölgesel işbirliğinin normal hale gelmesine olumlu katkıda bulunacaktır.'¹⁷

İki bakanın 25 Eylül'de yaptıkları görüşme hakkında Türk tarafından bir açıklama yapılmaz iken Vardan Oskanyan, bu toplantı hakkında bir çok beyanda bulunmuş ve özetle, Ermenistan ve Türkiye'nin gergin ilişkilerini normalleştirme yolunda bir adım daha attıklarını, şu safhada pratik sonuçlardan bahsedilemeyeceğini ancak ikili ilişkilerin geliştirilmesi için doğru yolda bulunduğunu söylemiştir.¹⁸ Ermeni Bakan ülkesine döndükten sonra da bu konuda konuşmayı sürdürerek, Türkiye'den Ermenistan ile ilişkilerinde olumlu bir değişiklik istediğine dair işaretler gelmekte bulunduğunu, Karabağ sorununun Türk-Ermenistan ilişkileri gündeminden çıkarıldığını söylemek için erken olmakla beraber bu konunun artık Türklerin zihninde fazla yer işgal etmediği ve geçmişte olduğunun aksine, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleştirilmesi konusuna sıkıca bağlanmadığı kanısında olduğunu belirtmiştir.¹⁹ Oskanyan sınırların açılması konusunda ise ülkesinin ekonomik programlarının bu soruna bağlı olmadığını, Ermenistan ekonomisinin abluka koşullarına kendisini adapte ettiğini ifade etmiştir.²⁰ Taşnakların yayın organına göre de Oskanyan Türkiye'nin artık toprak bütünlüğünün tanınmasını istemediğini de söylemiştir.²¹

Türkiye ile olan sınırların açılması için Ermenistan'ın sarf ettiği çabalar ortada iken sınırların açılmasının ekonomiyi fazla etkilemeyeceği belirtilerek bu konunun küçümsenmeye çalışılması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki yakınlığı görmezden gelip Karabağ sorunun Türkiye'yi çok ilgilendirmediğinin söylenmesi ve Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımamasını Türkiye'nin istemediği gibi ortaya mantık dışı bir iddia atılmasının Oskanyan'ın daha ziyade Ermenistan'ın kamu oyunu tatmin etmek için konuşmuş olduğu kanısını uyandırmaktadır.

17 *Anadolu Ajansı*, 26 Eylül 2003

18 *RFE/RL*, 26 Eylül 2003

19 *Azg Daily*, 7 Ekim 2003

20 *Mediamax News Agency*, 6 Ekim 2003

21 *Asbarez*, 6 Ekim 2003

Ermenistan Dışişleri Bakanı Türkiye ile olan sınırın açılmasına önem vermez görünürken Gürcistan'da Başkan Şevardnadze'nin istifaya zorlanması ile başlayan bunalım sınır sorununu tekrar gündeme getirmiştir.

Halen Ermenistan'ın Rusya'ya oradan da Avrupa'ya karadan bağlantısı Gürcistan üzerindedir. Gürcistan'da olaylar başlayınca Ermeni makamlarının ilk akıllarına gelen husus bu ülke üzerinden yapılan taşımacılık olmuştur. Devlet Başkanı Koçeryan Gürcistan'da istikrar olmasının, transit tanımıcılığında sorunlar çıkması gibi olumsuzlukları önleyeceğinden bahsederken²² Dışişleri Bakanı Oskanyan da Gürcistan'daki olayların iki ülke arasındaki ulaşımın aksamamasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.²³ Ulaştırma Bakanı Andranik Manukyan ise Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada, Gürcistan yolundan ve özellikle Gürcistan'dan geçen demiryolu üzerinden yapılan taşımacılığın son olaylardan etkilenmemiş olduğunu ancak yarın durumun ne olacağını bilmediğini söylemiştir. Manukyan Ermenistan'ın ticaretinin %90'ının Gürcistan'ın Batum ve Poti limanlarından yapıldığını da eklemiştir.²⁴ Cumhuriyetçi Partiden Galust Saakyan ise Gürcistan'daki durumun Ermenistan için yarattığı tehlikeye dikkati çekerken, Ermeni makamlarının ülkenin ekonomik kalkınması için alternatif yollar bulunmasını düşünmeleri gerektiğine ve bu durumda Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının ivedilik kazandığına değinmiştir.²⁵ Böylelikle Gürcistan olayları, Türkiye ile sınırların açılmasının Ermenistan bakımından birinci derecede önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir.

DIŞİŞLERİ BAKANLARININ BRÜKSEL TOPLANTISI, 5 Aralık 2003

İki Ülkenin Dışişleri Bakanları, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi Bakanlar toplantısı münasebetiyle gittikleri Brüksel'de, 5 Aralık 2003 tarihinde üçüncü kez buluşmuşlardır.

Anadolu Ajansı'nın bu konudaki haberine göre²⁶ iki bakan, Gürcistan'daki durum, Kafkasya ülkelerinin istikrarı, bu ülkelerin

22 Mediamax News Agency, 24 Kasım 2003

23 Azg Daily, 25 Kasım 2003

24 Armenpress, 4 Aralık 2003 ve RFE/RL 3 Aralık 2003

25 Noyan Tapan, 1 Aralık 2003

26 Anadolu Ajansı, 5 Aralık 2003

Avrupa ve NATO ile ilişkilerinin geliştirilmesi ve Barış için Ortaklık faaliyetlerine daha fazla içerik kazandırılması konularını görüşmüşlerdir.

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül Ankara'nın Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunların çözümü çabalarını desteklediğini, güven artırıcı önlemler alınması zamanının geldiğini, Türkiye'nin bu alanda katkıda bulunmaya ve katalizör rolü oynamaya hazır olduğunu söylemiştir. Gül, aynı hususları ayrıca görüştüğü Azerbaycan Dışişleri Bakanı Guliev'e de tekrarlamıştır.

Bu haberde, herkesin merak ettiği konu olan, bakanların Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda neleri görüştükleri hakkında bir bilgi yoktur. Türk tarafı da, muhtemelen ortada bir sonuç değil bir müzakere süreci olduğu için, bir açıklama yapmamıştır. Buna karşın Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan ülkesi basınına yaptığı açıklamalarda özellikle ikili ilişkiler üzerinde durarak, Brüksel toplantısının, geçen iki toplantıya göre, nitelik bakımından farklı olduğunu, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ilk adımın atılmasının yakın bulunduğunu, açıklıkla konuşmak için erken olmakla beraber, birkaç ay içinde, Türkiye-Ermenistan sınırı sorununda, küçük de olsa, ilk olumlu sonuca varılacağını söylemiştir.²⁷

Ermeni Bakanın sözlerine göre, Türkiye-Ermenistan sınırının önümüzdeki aylarda açılması olasılığı vardır. Sınırın neden hemen açılmadığı açıklanmamış ise de bunun, önümüzdeki aylarda bazı gelişmeler olmasının beklenmesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler, Ermenistan ve Azerbaycan Devlet Başkanlarının, bir buçuk yıl kadar bir aradan sonra, tekrar görüşmeyi kabul ettikleri dikkate alındığında, Karabağ sorunu ile ilgili olabilir. Buna göre Karabağ sorununun çözümü alanında taraflar bir ilerleme sağladıkları taktirde Türkiye'nin de, Ermenistan'ı teşvik etmek amacıyla, sınırını açması olasıdır. Böyle bir gelişme, ileride iki ülke arasındaki diğer sorunların da olumlu hava içinde ele alınmasına olanak sağlayacaktır.

DIŞİŞLERİ BAKANI ABDULLAH GÜL'ÜN AZERBAYCAN ZİYARETİ, 9-10 Ocak 2004

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, 9-10 Ocak 2004 tarihlerinde Azerbaycan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Gül, Azerbaycan

²⁷ Mediamax News Agency, 6 Aralık 2003

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Milli Meclis Başkanı Sayın Murtuz Aleskerov, Başbakan Sayın Artur Rasizade, Başbakan Yardımcısı Sayın Abid Şerifov ve Dışişleri Bakanı Sayın Vilayat Guliyev ile görüşmeler yapmıştır.

Gül'ün bu ziyaretinde, ikili işbirliği konuları yanında, Karabağ sorunu başta olmak üzere Ermenistan ile olan ilişkileri öncelikli olarak ele alındığı gözlemlenmiştir. Abdullah Gül'ün, selefi İsmail Cem gibi, Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan ile ikili görüşmeleri sürdürmesi ve Oskanyan'ın bu görüşmeler hakkında iyimser beyanlarda bulunması Azerilerde, ister istemez, bazı endişeler yaratmıştı.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Vilayat Guliev bir televizyon söyleşisinde, Türkiye Azerbaycan'a büyük destek veren bir ülke olduğu için, Türk-Ermeni ilişkilerini özel bir duyarlılıkla izlediklerini, diğer yandan Ermenistan'ın Türkiye'den de toprak talebi bulunduğunu, ayrıca sözde Ermeni soykırımını gündemde tutmaya çalıştığını, bu nedenle Türkiye Ermenistan'a doğru küçük bir açılım yaparsa bunun hem Azerbaycan'a hem de kendi milli çıkarlarına zarar verebileceğini, o nedenle Karabağ sorunu çözümlenmeden Ermenistan'a bir açılım yapılmamasını ümit ettiklerini söylemiştir.²⁸

Gül ise ziyareti sırasında Azerilerin endişelerini gidermeye çalışmıştır. Gül, Azerbaycan toprakları işgal altında olduğu sürece Karabağ sorununun çözümlenmenin zor olduğunu, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı tutumunda bir değişiklik bulunmadığını,²⁹ şimdilik Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılmasının sözkonusu olmadığını, Türkiye'nin barışçı bir çözüm istediğini ve bu amaçla gelecekte üçlü bir toplantı düzenleneceğini³⁰ söylemiştir. Diğer yandan Gül, Başkan İlham Aliyev'i ziyareti sırasında yaptığı konuşmada Türkiye'nin tutumunu açıklıkla ortaya koyarak 'Bildığınız gibi Karabağ sorunu yalnız sizin değil bizim de sorunumuzdur. Bu sorunun, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde barışçı yollarla çözümlenmesi için, çaba harcanmaktadır. Diğer tarafın da iyi niyet göstereceğini ve yapıcı bir tutum alacağını ve dünyanın bu anlaşmazlığın barışçı bir şekilde ve adil olarak çözümlenmesine yardım edeceğini ve Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarının kurtarılacağını ümit ediyoruz. Türkiye

28 ANS TV, Baku, 10 Ocak 2004

29 Baku Today, 9 Ocak 2004

30 Associated Press Worldstream, Ocak 2004

bu yönde elinden gelenin azamisini yapacaktır. Bundan şüphe duyulmamalıdır.³¹

ABD BAŞKANLIK SEÇİMLERİ VE ERMENİLER

ABD'deki Ermeni Diasporası her Başkanlık seçimlerinden önce Başkan adaylarının Ermeni talepleri lehinde tutum almalarını sağlamaya çalışır. 2004 yılı Başkanlık seçimleri için adaylıklarını koyan kişilere bir soru listesi gönderilerek kendilerinden sözde Ermeni soykırımı, Türkiye'nin ve Ermenistan'a uyguladığı abluka, Karabağ halkının kendi geleceğini kendisinin tayin etme hakkı gibi hususlarda fikirleri sorulmuştur. Ayrıca Başkan seçtikleri taktirde Ermenistan'a resmen ziyaret edip etmeyeceklerini de bildirilmeleri istenmiştir. Ermeni basınında çıkan haberlere göre başkan adayları bu sorulara sarih cevap vermemişlerdir.³²

Başkan adaylarından, NATO'nun eski kumandanı General Wesley Clark ise 12 Aralık 2003 tarihinde Amerikalı Ermeniler Topluluğuna gönderdiği bir açık mektupta, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı makamlarının yüz binlerce Ermeniye çöle sürdüğünü, bu kişilerin yolda katledildiğini, açlıktan veya hastalıklardan öldüğünü, ölenlerin sayısının bilinmediğini ancak bir milyon kadar kişinin öldürülmüş olabileceğini yazmış ve '1915'te olanlar soykırımdı' ifadesinde bulunmuştur.³³ General NATO Kumandanlığı sırasında Türkiye ile iyi ilişkiler sürdüren ve 2000 yılı Ekim ayında Ermeni soykırım iddialarına dair bir karar tasarısının Temsilciler Meclisinde görüşülmesi sırasında bu tasarının kabul edilmemesi için bir bildiri imzalayan General Clark'ın şimdi tamamen aksi bir fikri savunarak, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendirmesinin siyasi çıkarıcılığın doruğuna ulaşmış bir hareket olduğunda şüphe yoktur. O kadar ki bazı Ermeni yazarlar dahi General Clark'ın bu hareketini inandırıcı bulmamışlardır.³⁴

Amerikan Başkanlık seçimlerine on ay kadar bir zaman vardır. Ermeniler bu seçim döneminde kendi taleplerinin ve özellikle soykırım iddialarının tanınması için çaba göstermeye devam edeceklerdir. Bazı adayların oy kaygısıyla Ermeni taleplerine olumlu

31 Azer Tag, Azerbaijan Info Agency, 10 Ocak 2004

32 Pan Armenian Network, 21 Ocak 2004

33 www.clark04.com

34 The California Courier, 20 Aralık 2003

cevap vermesi mümkündür. Bu bağlamda George Bush'un, adaylığı döneminde, 19 Şubat 2001 tarihli bir mektupta 'Ermeniler soykırımsal bir kampanyaya maruz kalmışlardır' sözlerini kullandığını hatırlamakta yarar vardır.³⁵ Buna karşın George Bush, başkan olduktan sonra, her yıl 24 Nisan'da yayınladığı mesajlarda soykırım kavramına yakın kelimeler kullanmışsa da soykırım sözcüğünü telaffuz etmekten kaçınmıştır.³⁶

BAŞBAKAN RECEP TAYYİP ERDOĞAN'IN ABD ZİYARETİ

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2004 Ocak ayında ABD'ye yapacağı resmi ziyaret öncesinde bu ülkedeki Ermeni örgütleri ve taraftarları bazı girişimlerde bulundular.

Amerikan Kongresinde Ermeni Çıkarları Grubu (Armenian Caucus) Eş Başkanlıkları olan Temsilciler Meclisi üyeleri Frank Pallone ve Joe Knollenberg, Başkan Bush'a gönderilmek üzere kaleme aldıkları ve Kongrenin diğer üyelerinin imzasına sundukları bir mektupta, özetle, Türkiye-Ermenistan arasında ekonomik, siyasi ve kültürel bağların tekrar kurulabilmesi için Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu derhal kaldırmasını Başbakan Erdoğan'dan ısrarla istemesini talep ettiler.³⁷ Bu mektubun elli kadar imza toplayabilmesi³⁸ Ermeni Çıkarları Grubunun yarısından fazlasının imzalamadığını göstermektedir. Diğer yandan bu mektubun, sadece sınırların açılması konusu ele alması ve alışılmışın aksine, soykırım iddialarına değinmemesi Ermenistan Hükümetinin şu sırada sınırların açılmasına birinci derecede önem verdiğinin kanıtını oluşturmaktadır.

Başbakan Erdoğan'a Amerikan Musevi Kongresi tarafından Kahramanlık ödülü verilecek olması ABD'de en büyük Ermeni örgütü olan, Taşnak eğilimli, Armenian National Committee of America (ANCA) tarafından itirazla karşılandı. Bu örgütün Başkanı Kenneth V. Hachikian Amerika Yunan Enstitüsü Kurucusu Gene Rossides ile birlikte Amerikan Musevi Kongresi Başkanı Rosen'e bir mektup göndererek, Recep Tayyip Erdoğan'ın Dünyanın en fazla işkence yapan, insan haklarını ihlal eden ve gazetecileri hapseden

³⁵ *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 1, s. 39

³⁶ *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 1, s.40; Sayı 5, s. 20; Sayı 9, s. 25

³⁷ *Armenian Assembly of America*, Press Release, 22 Ocak 2004

³⁸ A1plus, 28 Ocak 2004

bir milletin başbakanı olduğu, Türk Hükümetinin bağımsız Kıbrıs devletinin üçte birinden fazlasını işgal ettiği, Ermeni soykırımını inkar etmeleri için ABD, İsrail ve diğer ülkelere baskı yaptığı gibi ve diğer bazı iddialarda bulunarak Başbakan Erdoğan'a ödül verilecek olmasının kendilerinde yarattığı hayal kırıklığını dile getirdiler.³⁹

Diğer yandan ANCA Başkan Bush'a faks mesajları gönderilmesi için bir kampanya başlattı. Bu mesajlarda Başkan Bush'tan, Türk Hükümetinin Ermeni soykırımının inkârına yönelik 'utanç verici ve ahlak dışı' kampanyasına son vermesini, Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırmasını, Yukarı Karabağ barış sürecine müdahale etmekten vazgeçmesini sağlamak üzere Başbakan Erdoğan'a baskı yapması isteniyordu.

Başbakan Erdoğan ABD ziyareti sırasında Ermeni sorununa 27 Ocak 2004 tarihinde New York'ta Türk Evi'nde ABD'deki Türklere yaptığı konuşmada değindi.⁴⁰ Bu konuda müdafaada değil taarruzda bir siyaset düşündüklerini ifade etmek suretiyle Türkiye'nin daha aktif bir politika izlemek istediğinin işaretini veren Başbakan 'Tarihte Ermenilerin de bizim de yaptıklarımız var. Biz kendimizi anlatalım. Önemli olan güçlü olmaktır. Eğer güçlü olmazsanız size çok elbise dikerler. Güçlü olursanız bunların hepsi ortadan kalkar' dedi. Ayrıca bu konunun tarihçilerin işi olduğunu ifadeyle 'Biz bugüne, geleceğe bakalım' şeklinde konuştu. Başbakan ayrıca sınır kapılarının açılması için bölge kentlerinde yaşayanlardan yoğun talepler geldiğine de değinerek, Türkiye'nin dostluk elinin karşılıksız kalmaması halinde bunun gerçekleşebileceği imâsında bulundu.

Başbakan Harvard Üniversitesinde 31 Ocak'ta verdiği ve konferansta kendisine Türkiye'nin Avrupa Birliğine üye olması için Ermeni soykırımını tanınması koşulu getirilirse yaklaşımın ne olacağı hakkındaki bir soruya 'Olmamış bir şeyi (soykırımı iddialarını kastediyor) varmış gibi ortaya koymak, bunu geleceğe taşınmak yanlış' şeklinde cevaplandırdıktan sonra Türkiye ile Ermenistan arasında dışişleri bakanlarının görüşmesi ve uçak seferleri gibi olumlu gelişmelerden bahsetti ve 'Bütün bu gelişmelerden sonra soykırımından bahsetmek yanlış. Bunları konuşmakla insanlığa hizmet edemezsiniz. Barışın küreselleşmesini beklediğimiz bir dünyada bunlar adeta barışı tahrip eden bombalardır. Barışa hizmet ediniz' demiştir.⁴¹

39 ANCA, Press Release, 23 Ocak 2004

40 *Hürriyet*, 28 Ocak 2004

41 *Hürriyet*, 1 Şubat 2004

Başbakanın yukarıda değindiğimiz konuşmaları Ermenistan'dan bir hareket veya jest geldiği taktirde Türkiye'nin sınır kapılarını açabileceği şeklinde yorumlanabilir. Bu hareket veya jestin ne olabileceği hakkında açıklık olmamasına karşın bu günkü konjonktürde Karabağ sorunu ön planda olduğundan bu sorunla ilgili olumlu bir Ermeni adımının beklenmekte olduğu sonucuna varılabilir. Diğer yandan Başbakanın Harvard'daki sözleri soykırımı iddialarına karşı olduğunu hatta bunları barışı tehdit eden bir nitelik taşıdığını düşündüğünü göstermektedir.

Resmi temaslara gelince Başbakan Erdoğan ile Başkan Bush 28 Ocak 2004 tarihinde görüştüler. Başkan Bush bu görüşmeler hakkında basın mensuplarına bilgi verirken, görüşülen konular arasında sınırların açılmasını saymadı. Kıbrıs ve Irak gibi konuların görüşüldüğü bir ortamda sınırların açılması konusunun bir önceliği olmadığını görüyordu.

Buna karşın Dışişleri Bakanı Colin Powell'in Abdullah Gül ile konuşması sırasında diğer konular arasında sınırların açılmasına da temas ettiği Gül'ün ise sınırların açılmasını

Karabağ sorununda gelişme olmasına bağladığı basın haberlerinden anlaşılmaktadır.⁴² Hatta bir kaynağa⁴³ göre bu gelişme, Ermenistan'ın Azerbaycan'daki işgalini sona erdirme yolunda adımlar atması olabilecektir.

İSVİÇRE PARLAMENTOSUNUN ERMENİ SOYKIRIMI İDDİALARINI KABULÜ

İsviçre Parlamentosu 16 Aralık 2003 tarihinde 107 olumlu, 67 olumsuz ve 11 çekimser oyla aldığı bir kararla sözde Ermeni soykırımını tanıdı.⁴⁴

İsviçre'de, sayıları ile orantılı olmayan bir ölçüde nüfus sahibi bulunan Ermeni azınlığının devamlı uğraşları ve bölücü Kürt unsurları ile onları destekleyen bazı siyasetçilerin katkılarıyla bir süreden beri Parlamentonun Ermeni soykırımı iddialarını benimseyen bir karar kabul etmesine çalışılıyordu. Buna karşın İsviçre Hükümetleri, Türkiye ile ikili ilişkileri göz önünde bulundurarak, böyle bir karara karşı çıkıyordu. 1995 ve 2000 ve

42 *Anadolu Ajansı*, 30 Ocak 2004

43 *Hürriyet*, 31 Ocak 2004, Sedat Ergin: Kerkük Özel Vaka

44 *Hürriyet ve Vatan*, 17 Aralık 2003

2001 yıllarında yapılan girişimler sonuçsuz kalmış, 13 Mart 2001 tarihinde yapılan bir oylamada bu konudaki bir karar tasarısı ancak üç oy farkla reddedilmişti. 20 Mart 2002 tarihinde 201 sandalyeli parlamentonun 115 üyesi tarafından, sözde soykırımın tanınmasını ve bunun Türkiye'ye bildirilmesini öngören bir önerge, Hükümetin aleyhte görüş bildirmesi üzerine oylamaya konmamıştı.⁴⁵ Ancak Parlamentonun yaklaşık yarısının taraftar olması nedeniyle böyle bir kararın er geç kabul edileceği anlaşıyordu.

Bu arada Cenevre Kantonu 10 Aralık 2001 tarihinde Ermeni soykırımı iddialarını benimseyen bir karar kabul etmişti. Vaux Kantonu da 23 Eylül 2003'de benzer bir karar almıştı. Bu karar bazı Ermeni basınında, Ermenistan'ı haritadan silen antlaşma bu şehirde imzalandığı için (Lozan şehri bu Kantondadır) kararın sembolik bir yönü olduğu şeklinde⁴⁶ yorumlanmıştı.

İsviçre Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey 6 Ekim'de Türkiye'ye resmi bir ziyaret yapacak ve İsviçre basın haberlerine göre Ankara ve İstanbul'dan başka "Kürt Bölgelerine" de gidecekti.⁴⁷ Ancak Ankara, Vaux Kantonunun aldığı kararı gerekçe göstererek bu ziyareti iptal etti.⁴⁸

İsviçre Dışişleri ziyaretin iptalini büyütmemeye çalışırken⁴⁹ basında çıkan yazılarda Türkiye'nin İsviçre'yi hiçe saydığı hatta hakaret ettiği ileri sürüldü⁵⁰ ve böylelikle kamu oyunda Türkiye aleyhinde bir hava doğdu.

Bir süre sonra Dışişleri Bakanı Calmy-Rey'in bir PKK üst düzey yetkilisi ile Öcalan hakkında görüştüğünün MİT tarafından İsviçre istihbaratına bildirildiğine, Cumhurbaşkanı Couchepin'in ise kendisinden izahat istediğine dair haberler⁵¹ de İsviçre basınında Türkiye'nin İsviçre'de casusluk yaptığı gibi iddiaların ortaya atılmasına neden oldu.⁵² Federal Savcılık bu konuda soruşturma

45 Bu konuda bkz. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 3, ss.13-17; Sayı 4, s. 19; Sayı 5, ss. 17-19

46 *Yerkir*, 24 Eylül 2003,

47 *Neue Zürcher Zeitung*, 30 Eylül 2003

48 *Sabah*, 2 Ekim 2003

49 *Neue Zürcher Zeitung*, 1 Ekim 2001 (Swiss play down Turkish Rebuff), *Swissinfo*, 1 Ekim 2003 (La Diplomatie suisse adopte un profilé bas)

50 *Neue Zürcher Zeitung*, 30 Eylül 2003 (Turkey snubs Calmy-Rey), *Swissinfo*, 1 Ekim 2003 (Turkey snubs Swiss; Swiss protest about Turkey snub after Armenian genocide decision), *Agence France Presse*, 1 Ekim 2003 (Turkish cancellation of swiss trip an 'affont')

51 *Hürriyet*, 25 Ekim 2003

52 *Swissinfo*, 26 Ekim 2003 (Swiss investigate alleged case of Turkish espionage; Micheline Calmy-Rey et les espions turcs; Micheline Calmy-Rey espionnée par les services turcs), *Agence France Presse*, 26 Ekim 2003 (Turks spied on Swiss foreign minister over Kurd link)

açtı.⁵³ Bu soruşturma sonucunda Federal Savcı V. Roschacher, ceza hukukuna göre, Federal Hükümetin bir üyesinin ve İsviçre’de yaşayan bir Kürdün casusluğa maruz kaldığına dair bir bulgu olmadığını açıkladı.⁵⁴ Ancak bu Türkiye aleyhtarı havayı değiştirmede.

Bu koşullar altında zaten üyelerinin yaklaşık yarısının Ermeni görüşlerini desteklediği İsviçre Parlamentosunun sözde soykırımı tanıyan bir karar alması bir sürpriz teşkil etmedi.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı İsviçre Parlamentosunun aldığı karar hakkında bir açıklama yaparak bu kararın şiddetle kınandığını ve reddedildiğini, olayların çarpıtılarak tek tarafa bir soykırım olarak takdiminin kabul edilemeyeceğini, kamuoyunun yanıltılmaya teşebbüs edilmesinin hayretle karşılandığını, İsviçre Parlamentosunun, iç siyasal mülahazalarla, Türkiye-İsviçre ilişkileri ile ülkesindeki Türklerin duygu ve düşüncelerini göz ardı ederek aldığı bu kararın yol açacağı olumsuz sonuçları bakımından sorumluluk yüklenmiş bulunduğunu bildirdi.⁵⁵

Türkiye Büyük Millet Meclisi de, 22 Aralık 2003 tarihinde, AKP ve CHP grupları tarafından ortaklaşa kabul edilen ve İsviçre Parlamentosunun kararını kınayan bir bildiriye oybirliği ile kabul etti. Bu bildiri de şu hususlar yer aldı: *‘Parlamentolar, uygarlıklar arasında çatışma isteyen çevrelerin emellerine hizmet eder durumlara düşmekten kaçınmalıdır. Uluslararası terörizme karşı dayanışma ve işbirliği içinde olunması gereken hassas dönemde, alınan yanlış kararlar çok sayıda masum insanın hayatına kıymış, İsviçre dahil birçok ülke çıkarlarını hedef almış ırkçı Ermeni terörünün ödüllendirilmesi olarak değerlendiriyoruz. Ulusal Meclis, Türk Milleti’ni derinden yaralayan kararıyla son yıllarda birçok alanda olumlu ilerlemeler kaydeden Türkiye-İsviçre ilişkilerinde meydana gelebilecek olumsuz gelişmelerin sorumluluğunu da üstlenmiş olmaktadır. Meclis, İsviçre Ulusal Meclisi’nin tarihi gerçekleri kasıtlı biçimde çarpıtan, hatalı ve tek yanlı kararını kınamakta ve kabul edilemez olarak değerlendirmektedir.’*⁵⁶

İsviçre Parlamentosunun kabul ettiği karar ‘İsviçre Milli Konseyi (parlamentosu) 1915 Ermeni soykırımını tanıır. Federal Konseyden (hükümetten) bu tanımayı not etmesini ve mutata diplomatik yollarla

53 *Neue Zürcher Zeitung*, 27 Ekim 2003 (Swiss investigate alleged case of Turkish espionage)

54 *Agence France Presse*, 31 Ekim 2003

55 www.mfa.gov.tr (Basın açıklamaları No. 214, 16 Aralık 2003)

56 *Akşam*, 24 Aralık 2003

İsviçre Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını kendisi tanımakta ancak İsviçre Hükümetinden ve Türkiye'den böyle bir tanımada bulunmalarını istememektedir.

iletmesini ister'⁵⁷ şeklindedir. Buna göre İsviçre Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını kendisi tanımakta ancak İsviçre Hükümetinden ve Türkiye'den böyle bir tanımada bulunmalarını istememektedir. İsviçre Hükümetine düşen sadece Parlamentosunun böyle bir karar aldığını diplomatik yollarla duyurmaktır.

Görüldüğü gibi bu karar yumuşak ifadelerle kaleme alınmıştır. Ancak bu yumuşaklık şekilde olup karar, esasında, başlıca iki sakıncayı beraberinde getirmektedir.

Bunlardan birincisi, İsviçre-Ermenistan Birliği tarafından da belirtildiği gibi,⁵⁸ bundan böyle 1915 Ermeni sevk ve iskânın soykırım olmadığını ileri sürmenin cezası gerektirebileceğidir. Daha önce Parlamentosunun böyle bir kararı olmadığı için, olayların soykırım olmadığını ileri süren bazı Türk dernekleri yöneticileri aleyhine Ermenilerce açılmış bulunan bir dava ret edilmişti.⁵⁹ Artık böyle bir davanın reddine imkan yoktur. Bu haliyle İsviçre Parlamentosu kararı, haksız olmanın yanında, fikir ve ifade özgürlüklerini de zedeleyen bir nitelik taşımaktadır.

İkinci sakınca ise İsviçre Parlamentosunun bu kararının diğer ülkeler için emsal teşkil etmesi olasılığıdır. Son yıllarda, İtalya ve özellikle Fransa'da alınan ve Ermeni soykırımı iddialarını kabul eden kararlar, Türkiye'nin şiddetli itirazlarını çekmiş olmakla beraber, ikili ilişkilerin gelişmesine bir engel teşkil etmemiştir. İsviçre de Türkiye ile ilişkilerinde bir sıkıntıyla karşılaşmadığı takdirde bu durumun başka ülkeleri Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeye götürmesi olasıdır.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Dünya Ekonomik Forumu'na katılmak üzere gittiği Davos'ta İsviçre'nin yeni Cumhurbaşkanı Jopoh Deiss ve Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey ile görüştü. Bu konuda basına bilgi veren İsviçre Cumhurbaşkanı, İsviçre Parlamentosunun Ermeni soykırımı hakkında yaptığı oylamanın ayrıntılarını Başbakan Erdoğan'a

57 Fédération euro-arménienne, *Communiqué de Presse*, 18 Aralık 2003

58 Association Switzerland-Armenia, Bern, Press Release., 16 Aralık 2003

59 Ermeni Araştırmaları, Sayı 4, s.19

anlattıklarını, Türkiye ile İsviçre arasında halen bazı sorunlar bulunmakla beraber ilişkilerde bir yumuşama olması ihtimalinin bulunduğunu, Erdoğan'ın geçen yıl ertelenen Türkiye ziyareti için Calmy-Rey'i yeniden davet ettiğini söyledi.⁶⁰

İsviçre gazeteleri ve bazı uluslararası haber ajansları söz konusu görüşme hakkındaki haberlerinde Türkiye Başbakanının Calmy-Rey'i davet etmesine öncelik verdiler.⁶¹ Yukarıda belirtildiği üzere Calmy-Rey'in Türkiye'yi ziyaretinin ertelenmesi İsviçre kamu oyunda bir tür hakaret gibi kabul olmuş bu da İsviçre Dışişleri Bakanını güç durumda bırakmıştı. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın daveti yenilediğine dair sözleri Dışişleri Bakanı bu durumdan kurtarmış, ayrıca Türkiye ile olan sorunların çözülmekte olduğu anlamına gelen ifadeleri de Türkiye ile ilişkilerin bozulması nedeniyle hükümete yöneltilen tenkitleri durdurdu.

Erdoğan-Deiss görüşmesi hakkında Türk kaynaklı haberlerde⁶² ise Başbakanın Calmy-Rey'i davet etmesinden ve iki ülke arasında yumuşama olduğundan bahis yoktur.

Anadolu Ajansına göre Başbakan, İsviçre Cumhurbaşkanı'nın İsviçre parlamentosunun aldığı kararın ikilli ilişkilere zarar vermesinin yanlış olduğunu, olaylar sırasında Türk ve Ermenilerin de öldüğünü, bu sorunun incelenmesinin tarihçilere bırakılması ve parlamentoların tarihi konularda karar almaması gerektiğini, İsviçre'de 100 bin Türk yaşadığını bunlardan 20 bininin çifte vatandaşlığı olduğunu, İsviçre Hükümetinin ülkesindeki Türklerin tepkilerini dikkate alması ve fanatik Ermenilere teslim olmaması gerektiğini söylemiş ve Türkiye'ye yapacağı ziyaretinin erteleme nedeninin anlayamadıklarını ifade eden Calmy-Rey'e cevaben de Türkiye'de Vaux Canton'unun kararına gösterilen tepkilerin buna neden olduğunu belirtmiştir.⁶³ Başbakan Erdoğan 24 Ocak 2004 tarihinde düzenlediği basın toplantısında aynı hususları tekrarlamış ve bu arada İsviçre Dışişleri Bakanının Türkiye'yi ziyaretinin ertelemesinin asıl nedeninin sözde Ermeni soykırımı hakkında alınan karar olduğunu, bu kararı esefle karşıladıklarını, İsviçre'de 5 bin Ermeniye karşılık 100 bin Türk bulunduğunu, tarihi olayları tekrar gündeme almanın yararı olmadığını, İsviçre Parlamentosunun bu konuyla bir ilgisi bulunmadığını söylemiştir.⁶⁴

60 *Swissinfo*, 25 Ocak 2004

61 20 Ocak 2004, *Neu Zürcher Zeitung*, *Swissinfo*, *The Associated Press*, *Xinhua General News Agency*

62 *Hürriyet*, *Tercüman* 25 Ocak 2004,

63 *Anadolu Ajansı*, 24 Ocak 2004

64 *Anadolu Ajansı*, 25 Ocak 2004

Başbakan ABD ziyareti sırasında, 27 Ocak 2004 tarihinde, New York'taki Türk Evinde yaptığı konuşmada İsviçre parlamentosunun kararına değinerek, Davas'ta İsviçre Cumhurbaşkanı'na 'bu karar neye yarar. İsviçre böyle bir karar alırsa bu sadece ilişkilerimizi zedeler, İsviçre de 100 bin Türk var, 5 bin de Ermeni, Siz 5 bin Ermeni için 100 bin Türk'ü karşınıza alıyorsunuz, dedim'⁶⁵ şeklinde konuştuğunu söylemiştir.

Gerçekten de İsviçre Parlamentosunun ülkesinde 20 bini kendi vatandaşı olan toplam 100 bin Türkü ihmal ederek 5 bin Ermeniye tatmin etmeye çalışmasını ilk bakışta anlamak güçtür. İsviçre Parlamentosunun hangi cemaatin daha kalabalık olduğunu değil, hangisinin daha etkili olduğunu dikkate alarak hareket ettiği anlaşılmaktadır.

TÜRKİYE'NİN ERMENİSTAN'A KARŞI İLKESEL TUTUMU HAKKINDA AÇIKLAMALAR

İncelediğimiz dönem içinde Türkiye'nin Ermenistan'a karşı ilkesel tutumunu tekrar açıklayan iki resmi beyan yapılmıştır.

Birinci beyan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'e ait olup Sayın Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı münasebetiyle, 1 Ekim 2003 tarihinde yaptığı ve ülkenin iç ve dış sorunlarına değindiği konuşmasında Ermenistan ile ilişkiler için şunları söylemiştir: *'Türkiye, tüm komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmek yönündeki isteği doğrultusunda, Ermenistan'la da ilişkilerini normalleştirmek amacındadır. Ancak, bu amaca ulaşılması, Ermenistan'ın iyi komşuluk ve uluslararası hukuk ilkeleriyle uyumlu bir dış siyaset izlemesine, komşularıyla sorunlarını bu doğrultuda çözme yönünde ciddi çaba göstermesine, geçmişle barışmak yönünde son seçimini yaparak tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakmasına bağlıdır. Doğal olarak, Ermenistan'ın bu davranış içine girmesi ve bu yönde siyasal istenç göstermesi Türkiye tarafından karşılıksız bırakılmayacağı gibi, böyle bir olumlu gelişme tüm Güney Kafkasya bölgesinin istikrar ve gönencine somut katkı sağlayacaktır.*⁶⁶

İkinci beyan ise Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Bakanlığının 2004 Mali Yılı Bütçe Tasarısını Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve

65 Hürriyet, 28 Ocak 2004

66 www.cankaya.gov.tr/tr_html/KONUSMALAR/01.10.2003-349.html

Bütçe Komisyonunda takdimi vesilesiyle 3 Kasım 2003 tarihinde yaptığı konuşmada yer almıştır. Bu konuşmanın Ermenistan ile ilgili bölümü şöyledir: *'Türkiye Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirmek ve bu ülkeyle iyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde işbirliğini geliştirmek istemektedir. Bu hedefe ulaşmak ise Ermenistan'ın uluslararası hukuk ilkelerine riayet etmesine, geçmişiyile barışma yönünde nihai seçimini yaparak tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakmasına ve komşularıyla sorunlarını çözümlenmek yönünde ciddi irade göstermesine bağlıdır. Bu yönde bir yaklaşım benimsendiğini açıkça ortaya koyması halinde Ermenistan'ın bu tutumu Türkiye tarafından karşılıksız bırakılmayacak bu durum da güney Kafkasya bölgesinin istikrar ve refahına önemli katkılar getirecektir.*⁶⁷

Görüldüğü üzere, Ermenistan'a karşı uygulanan politika konusunda Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanının konuşmaları aynı ilkeleri içermektedir. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz.

Birinci ilke Ermenistan'ın uluslararası hukuk ilkelerine riayet etmesidir. Bunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerine uyguladığımızda, Türkiye'nin sınırları uluslararası antlaşmalarla saptanmış olduğundan, Ermenistan'ın Anayasa Bildirgesinde Doğu Anadolu'nun Batı Ermenistan olarak belirtilmesinin uluslararası hukuka aykırı olduğu ve bu çerçevede Ermenistan'ın Türkiye'den toprak veya tazminat talebinde bulunamayacağı görülmektedir. Aynı şekilde hukuken Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edilmesi de uluslararası hukuka aykırıdır. Diğer yandan Karabağ'ın statüsünde yapılacak olası her değişikliğin Azerbaycan tarafından kabul edilmesi uluslararası hukuk gereğidir.

İkinci ilke Ermenistan'ın komşularıyla sorunlarını, uluslararası hukuk ilkeleri doğrultuda, çözüme yönünde ciddi çaba veya irade göstermesidir. Ermenistan'ın gerek Türkiye gerek Azerbaycan'a karşı izlediği politika irdelendiğinde başlıca amacın, sorunları nihai çözümler bulmaya değil, bazı avantajlar sağlamak olduğu görülmektedir. Örneğin Ermenistan, soykırım iddialarından ve toprak ve tazminat taleplerinden resmen vazgeçmeden ve Karabağ sorunu çözümlenmeden Türkiye ile diplomatik ilişki kurulmasına, hiç olmazsa sınırların açılmasına çalışmaktadır. Diğer yandan Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarından çekilmeden Azerbay-

⁶⁷ Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan, 3 Kasım 2003 tarihli ve 'Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Sayın Abdullah Gül'ün Dışişleri Bakanlığı 2004 Mâli Yılı Bütçe Tasarısını Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu'na Takdimi Vesilesiyle Hazırlanan Kitapçık' başlığını taşıyan belge.

can'ın uyguladığı ambargoyu kaldırmaya ve ilişkilerini normalleştirmeye gayret etmektedir.

Üçüncü ilke ise Ermenistan'ın tarihin yargısını tarihçilere bırakmasıdır. Bunun için Ermenistan'ın geçmişiyle barışma yönünde nihai bir seçim yapması ve geçmişin sorunlarını günümüz sorunları olarak görmekten vazgeçmesi gerekmektedir. Oysa Ermenistan, tehcir olarak bilinen, 1915 yılı Ermeni sevk ve iskânını, uluslararası topluma bir soykırım olarak kabul ettirme politikasını izlemektedir. Bu politika, soykırım gibi ağır bir suçlamada bulunmak ve toprak ve tazminat talepleri için bir zemin oluşturmaya çalışmakla, Türkiye üzerinde baskı kurulmasını amaçlamaktadır. 1915 olayları üzerinden bir asra yakın zaman geçmiştir. Bu olayların yer aldığı Birinci Dünya savaşı sonrasında yeni bir siyasi düzen kurulmuş, Türkiye Cumhuriyeti de bu düzen içinde yer almış ve sınırları da uluslararası anlaşmalarla kabul edilmiştir. O günden günümüze bir siyasi sorun kalması mümkün değildir. Eğer o zaman kurulan siyasi düzenin revize edilebileceği fikri savunulursa bu, Balkanlarda, Orta Doğuda, Kafkaslarda ve dünyanın diğer bölgelerindeki eski sorun ve taleplerin de günümüzde tekrar ortaya atılabileceği, diğer bir deyimle mevcut uluslararası düzenin sorgulanabileceği anlamına gelecektir. O yıllarda yaşanan tüm olaylar artık tarih olmuştur. Bu olayların incelenmesi ve yargılanması da tarihçilere aittir.

Yukarıda değindiğimiz metinlere göre Ermenistan, söz konusu ilkelere uyduğu takdirde, Türkiye'nin, 'tüm komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmek yönündeki isteği doğrultusunda', Ermenistan'la da ilişkilerini normalleştireceği diğer bir deyimle kara sınırlarını açacağı ve diplomatik ilişki kuracağı anlaşılmaktadır.

1895 TRABZON ERMENİ OLAYLARININ BAŞLANGICINDA ERMENİLER ARASINDAKİ MUHABERE VE OLAYA KARIŞAN ERMENİLERİN MUHAKEMELERİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU

Title: *Armenian Communications at the Beginning of the Armenian Uprising in 1895 in Trabzon, and Evaluation of the Activities of its Instigators*

Abstract: *The article deals with the outbreak of Armenian uprising in Trabzon in 1895. It examines the main motivations behind this uprising and how the Ottoman Government dealt with it. The article shows that the Armenians conducted this mutiny not for the sake of obtaining independence, but it was because they wanted to get European involvement in the internal affairs of the Ottoman Empire. This was because the Armenian population in Trabzon was only 4 percent of the total population, and hence, it was impossible to pursue independence for the Armenians in the province. This mutiny also suited well with the objectives of the Great Powers, which had long waited for the destruction of the Ottoman Empire both from inside and outside. Furthermore, the documents shows that the Ottoman Judges fairly dealt with the instigators of the uprising.*

Keywords: *Trabzon Province, Armenians, Armenian Incidents in Trabzon, Court, Uprising, the Armenian Question, General Amnesty*

1 789 Fransız İhtilâliyle başlayan azınlıklar arasındaki milliyetçilik fikirleri, 1800 yıllarından itibaren Osmanlı Devleti'ne de sıçramıştır. Özellikle Balkanlardaki gayrimüslim unsurlar arasında bağımsızlık fikirleri canlanmıştır. Büyük Devletlerin de desteğiyle Sırp ve Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanmıştır. Rusların 1828 Türkmençay antlaşmasından sonra başlattığı Ermeni politikası, Ermenilerin de komiteler kurarak bağımsızlık mücadelesine bağlamalarına yol açmıştır. Bu döneme kadar devletin en üst kademelerinde görev yapmış,¹ Osmanlı

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta.

1 Osmanlı Devletinde 29 Paşa, 22 nâzır, 33 mebus, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos, 11 öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur kaydetmektedir. Ermenilerin yaptıkları nâzırlıklar arasında da Hâriciye, Mâliye, Ticaret ve Posta Nâzırlıkları gibi kilit denilebilecek önemli bakanlıklar bulunmaktadır Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı İnternet sitesi (www.mfa.gov.tr). On soruda Ermeni Meselesi, soru 3).

dönemi Türk kültür ve hayat tarzını büyük ölçüde benimsemiş, çocuklarına bile Türk isimleri vermiş ve devlete olan hizmetleri dolayısıyla 'millet-i sadıka' ünvanını kazanmış Ermeniler, iş hayatında da büyük başarı göstererek Osmanlı toplumunun zengin sınıfı arasında yer almıştır.

XIX. yüzyılın başında Rusların başlattığı politika, yüzyılın ikinci yarısında, diğer devletlerin de müdahalesiyle, Osmanlı Devleti için bir 'Ermeni Meselesi' haline gelmiştir. Nitekim 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının imzalanmasıyla bu sorun tam olarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Böylece de 125 yıl devam edecek ve önceleri Osmanlı Devletini, daha sonra ise Türkiye Cumhuriyetinin gündemini meşgul edecek olan suni bir mesele ihdas edilmiştir. Bu arada Amerikan misyonerlerinin Osmanlı coğrafyasında faaliyetlerini artırması ve eğitim kurumları açarak azınlıkları eğitmeleri, Osmanlı Devleti'ni paylaşmak arzusunda bulunanlar için büyük fırsatlar doğurmuştur. Neticede, XIX. yüzyıla kadar pek fazla bilinmeyen ve kimsenin ilgilenmediği Ermeniler bu yüzyılda büyük devletlerin ilgi odağı haline gelmiştir.

Aslında Batı, özellikle İngiltere ve Rusya, Ermenilerden çok, Osmanlı Devleti'nde kendi çıkarlarının peşinde bir strateji izlemekteydi. Bu iki devlet, Ermenileri veya kurulmasını istedikleri Ermenileri siyasi ve stratejik çıkarları için kullanmışlardır. Bu strateji sonucudur ki Ermeniler, Büyük Devletlerin desteğiyle yeni bir arayış içine girdiler. Yani bağımsızlık ve bir ülke edinme hedefi doğrultusunda mücadeleye başladılar. Bu da Ermeni meselesini ortaya çıkardı.

Nitekim Rusya ile İngiltere arasındaki rekabet, Ermeni konusunu, uluslararası bir hüviyete sokmuştur. Ermeniler, kendi meselelerini uluslararası politikanın gündemine soktuktan ve Avrupa'daki Hıristiyan kamuoyuna mal ettikten sonra, meselenin çözümünü hızlandırmak için yeni bir tez ortaya attılar. Bu teze göre; önce hristiyan kamuoyunun dikkatini üzerlerine çekecekler, sonra da Avrupa'nın fiili müdahalesini temin ederek, iç politika kanalıyla Avrupalı hükümetlerin Bâb-ı Âli üzerindeki baskısını artıracaklar ve nihayet Osmanlı hükümetini oldu bitti karşısında bırakmak için de *suikast, gösteri, katliam ve genel isyan* metotları kullanılacaktı.²

Bu şekilde isyan tezini benimseyen Ermeniler için isyandan önce teşkilatlanmak, silahlanmak ve propaganda faaliyetlerine girişmek

2 Bayram Kodaman, 'Türk-Ermeni İhtilâfının Başlangıcı (1878-1897)', *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s.47.

ve Ermeni kamuoyunu isyana hazırlamak lazım gelmekteydi. Nitekim bunu gerçekleştirmek için bazı Ermeniler hemen harekete geçtiler ve 1878 yılından itibaren yurt içinde ve dışında ihtilâlcî Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başladılar.

Ermeniler tarafından oluşturulan bu parti ve cemiyetlerin başında hiç şüphesiz akla 1886'da kurulan Hınçak ve 1890'da kurulan Taşnak Cemiyetleri gelmektedir. Nitekim Ermeniler, Osmanlı Devleti üzerinde Avrupa'nın fiili bir müdahalesi temin maksadıyla, 1895 yılının son dört aylık döneminde (Eylül-Aralık) sayısı 24'ü bulan, özellikle Hınçak komitesi üyelerinin kışkırtması sonucunda, incelendiğinde belirli bir plân çerçevesinde hazırlandığı anlaşılan ve Anadolu'nun pek çok kasaba ve vilâyetinde birbiri ardına patlak veren olaylar çıkardılar.³ Bu olaylarda Ermeni komiteleri, Türklerin yanı sıra, kendilerine katılmayan Ermenilere karşı da cinayetler işlediler ve kundaklama faaliyetlerinde bulundular.⁴

TRABZON OLAYLARI SIRASINDA TRABZON'DA ERMENİ NÜFUSU

Trabzon'daki Ermeni olaylarına geçmeden önce, bölgedeki Ermeni-Türk nüfusunu incelememizde fayda mülâhaza edilmektedir. Bu yıllarda Trabzon vilayeti, Trabzon, Canik (Samsun), Gümüshâne, Lazistan (Rize) sancaklarından müteekkildi. Nitekim vilayet, Osmanlı Devleti'nin en kalabalık nüfusa sahip bölgelerinden biridir.

Hicrî 1313 (M.1895-96) tarihli Trabzon Vilâyet Salnâmesi'nde vilâyetin toplam nüfusu 1.071.477 kişi olarak gösterilmiş ve bunun 869.727'sinin Müslüman, 157.212'sinin Rum, 42.349'unun Ermeni, 1.304'ünün Katolik, 880'inin Protestan ve 5'inin de Yahudi olduğu belirtilmiştir.⁵ Yine aynı yıllarda yayınlanan *Kamûsü'l-*

3 Anadolu'daki İngiliz konsolosları 1895 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin her an olay çıkmasını mümkün kılacak düzeye eriştiği bildirilmektedir. 1895 yılı içerisinde çıkan bu Ermeni isyanları, 29 Eylül Divriği, 2 Ekim Trabzon, 6 Ekim Eğin, 7 Ekim Develi, 9 Ekim Akhisar, 21 Ekim Erzincan, 25 Ekim Gümüshâne, 25 Ekim Bitlis, 26 Ekim Bayburt, 27 Ekim Maraş, 29 Ekim Urfa, 30 Ekim Erzurum, 2 Kasım Diyarbakır, 2 Kasım Siverek, 4 Kasım Malatya, 7 Kasım Harput, 9 Kasım Arapgir, 15 Kasım Sivas, 15 Kasım Merzifon, 16 Kasım Antep, 18 Kasım Maraş, 22 Kasım Muş, 3 Aralık Kayseri, 3 Aralık Yozgat isyanlarıdır. Nitekim bu isyanlarda toplam 10.535(1828'i müslim, 8717'si gayr-i müslim) ölü ve 3571 (1433 müslim, 2238 göyr-i müslim) yaralı olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.154 v.d.

4 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.478 v.d.; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.149-161.

5 Salnâmede, vilâyette bulunan sancak ve kazaların nüfusları da ayrı ayrı verilmektedir. Bkz.1313 *Tarihli Trabzon Vilâyet Salnâmesi*, Trabzon 1313.

a'lâm'daki Trabzon Vilâyeti'nin nüfusu, 1313 tarihli salnâme ile aşağı yukarı aynı rakamları ihtiva etmektedir.⁶

Trabzon İngiliz konsolosu Longworth'un Trabzon Vilâyeti'nin nüfusu hakkında verdiği bilgiler, diğer kaynaklardaki bilgilerle uyuşmaktadır. Onun raporunda, 1898 yılında 1.163.815 kişi olan Trabzon nüfusunun 181.044'ünün Rum, 47.196'sının Ermeni olduğu kaydedilmektedir.⁷

Görüldüğü üzere Trabzon Vilâyeti'nde Müslüman ahaliye karşılık ancak %18-19 civarında bir gayri müslim topluluk yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Bu nüfus içerisinde Ermeni nüfus oranı ise % 4 civarındadır. Bununla beraber Kırım savaşından sonraki dönemde, ticarî faaliyetlerin artmasından dolayı, gayrimüslim maddî olarak Müslümanlardan daha iyi durumda bulunuyorlardı.⁸

1895 TRABZON ERMENİ OLAYLARI⁹

Trabzon, İran ve Doğu Anadolu'nun Karadeniz'e açılan önemli ihracat ve ithalat limanlarından biridir ve Osmanlı Devletinin önemli merkezlerindedir. Bundan dolayı özellikle buraya yerleşen Ermeniler silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bu bölgeyi kullanmışlar ve teşkilatlanmışlardır. Nitekim daha Ermeni olaylarının öncesinde, av için eskiden beri her vilâyet olduğu gibi, Trabzon'a da barut gönderildiği ve dağıtılan barutun miktarı kazaya göre değişmekte olduğu ve bunun 2 bin ile 4 bin kıyye¹⁰ arasında değiştiği, ancak bunun dağıtılması esnasında İstanbul'dan memur gönderilmediği, ancak vilâyetten tayin olunan memurların Rum, Ermeni ve diğer milletlerden olduğu, bunların ise gönderilen barutların yüzde yirmisinin av için Müslümanlarca, yüzde sekseninin ise Ermenilerce alındığı belirtilmektedir. Yine martini, şınaydır, Rusya yapımı silah, fişek ve kovan gibi silah ve malzemelerin de Karadeniz yoluyla Trabzon'a getirildiği ve bunların da Ermenilerce satın alındığı araştırmalarda yer almaktadır.

6 *Kâmûsü'l-a'lâm*'da rakamlar hemen hemen aynı olup, farklı olan yanı Müslümanların nüfusu 869.767, Ermeni nüfusu ise 52.349 olarak gösterilmektedir. Ayrıca burada Müslüman ahalinin büyük kısmının Türk olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, c.IV, İstanbul 1311, s.3005.

7 Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062. Bu rakamları Trabzon Ermeni Hadisesinden sonra kaydedildiği, dolayısıyla haliyle Ermenilerin kaçırıldığı varsayılırsa, Longworth'un burada verdiği bilgilerden 1885 rakamları göz önüne alındığında, bu varsayımın doğru olmadığı açıkça görülür. Zira 1885'te Trabzon nüfusu 992.600 kişi ve bunun 150.000'inin Rum, 42.200'ünün Ermeni olduğu yine aynı rapordan anlaşılmaktadır. Bu durumda aradan geçen yıllarda normal bir artış söz konusudur.

8 Longworth'dan Currie'ye, nu.12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936.

Çeşitli kaynakların da bildirdiklerine göre de, Trabzon'da Ermeni olaylarının başlangıcı, 21 Eylül 1311 (3 Ekim 1895) günü misafir olarak Trabzon'da bulunan Van eski valisi Bahri ve Trabzon Fırka-i Askeriye Kumandanı Hamdi Paşalar ile Trabzon İran konsolosu Mirzâ Râzî Han ve Posta ve Telgraf Müdürü İzzet Beylerin sokakta iki Ermeni'nin silahlı saldırılarına maruz kalmaları ve bu saldırıda Bahri ve Hamdi Paşaların ayaklarından yaralanmalarıyla başlamıştır. Olay sırasında, söz konusu heyetin maiyetinde olan Çavuş Çerkez Ali ile oradan geçmekte olan Trabzonlu Balıkoğlu Hâfız'ın, saldırganları takibe çalıştıkları, ancak saldırganların bunların üzerine de rovelverlerle ateş açmaları sebebiyle, yakalanamadıkları ve saldırganların Trabzon İngiliz Konsolosluğu civarındaki karışık sokaklarda izlerini kaybettirdikleri Trabzon Polis Komiserliğinden bildirilmiştir. Bunun üzerine polisler şüpheli mahallere giderek tahkikata başlamışlar ve zanlılardan birkaç Ermeni'yi de yakalamaya muvaffak olmuşlardır.¹¹

Ayaklanmanın başlamasıyla, bunlara destek amacıyla Malatya kasabasında Ermeniler dükkânlarını açmadıkları gibi, mahallelerinden yoğun bir şekilde silah sesleri gelmiştir. Yine Arabgir kasabası Ermenileri de, bu sebepten, bir gün dükkânlarını açmamışlardır.¹²

Olaydan iki gün sonra, yani 5 Ekim 1895 günü gece vakti, firardaki Kasparoğlu Misak ile Stefanoğlu Haçık, Trabzon'da Kethüdâ Vasil mahallesinde er Rahmi'yi yine rovelver kurşunuyla ağır bir şekilde yaralayıp kaçmışlardır. Olayı duyan Müslüman ahali sokaklara dökülmüş, ancak bu sırada muhtelif Ermeni mahallesinden birkaç silah atılmışsa da, herhangi bir olay meydana gelmeden, Müslüman ahali de dağıtılmış ve asayiş sağlanmıştır. Trabzon valisi Kadri Bey'in bildirdiğine göre, olaydan sonra bazı Ermeniler silahları ile birlikte teslim olmaya başlamışlardır. Burada dikkati çeken bir husus, evlerdeki kadın sayısının fazlalığıdır. Muhtemelen Trabzon Ermenileri köylerdeki akrabalarını vilâyete getirmişlerdir. Nitekim bu Ermenileri evlerine yerleştiren Trabzon Ermenileri, bunları silâhlı olarak çarşı ve pazarda gezdirerek şehir

9 1895 Trabzon Ermeni olayları, tarafımızdan hazırlanan ve basım aşamasında olan '1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması' adlı kitabımızda ayrıntılı olarak verilmektedir.

10 1 kıyye=400=1282 gram

11 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s.94.

12 BA, Y.. PRK. UM(Yıldız Perâkende Evrâkı, Umum Vilâyetler Tahrirâtı), Dosya nu.33, Gömlek nu. 33, 24 Teşrin-i evvel 1311/5 Kasım 1895.

halkına sataşmaya başlamışlardır. Aynı gün, yani 8 Ekim 1895 günü, isyan hareketini alevlendirmek üzere dükkânlarını açmayan Ermenilerin dükkânlarını açtırmak üzere vali bizzat çarşıya gelmiş ve dükkânların açılmasını sağlayarak, herkesin iş ve güçleriyle meşgul olmalarını temin etmiştir.¹³

Buna rağmen olaylar tamamen yatıştırılamamıştır. Nitekim Trabzon Polis Komiserliği'nin, 12 Ekim 1895 tarihli bir telgrafında, Trabzon Ermeni Komitesi üyelerinden ve beş yıl önce bazı olaylara karışması sebebiyle hapsedilen, ancak genel af yüzünden serbest kalan Şvarş adlı bir Ermeni'ye, İstanbul'dan Trabzon'a gelen Nemçe adlı vapurla gönderilen bir mektup sonucu, Şvarş galeyana gelmiş, Meydân-ı Şarkî'deki bir hanın odasından,¹⁴ o gün gelen vapur ile İstanbul'dan gelen fedâiler ve yazıcısı Ohannes ile birlikte, ortada hiçbir sebep yok iken, Müslümanların üzerine rasgele ateş açtığı bildirilmiştir.¹⁵ Görgü tanıkları, Agob Şvarş'ın odasından Meydân-ı Şarkî'ye doğru *'yağmur gibi silâhlar atıldığı'*ni ifade etmişlerdir.¹⁶ Başka bir görgü tanısının bildirdiğine göre ise, Agob Şvarş'ın odasından ateş açılmasaydı, Meydân-ı Şarkî'deki bu olay meydana gelmeyecektir.¹⁷ Bu ateş sonucunda hanın içindeki dört Müslüman ölmüştür.¹⁸ Olaydan hemen sonra, handa yaralı bir Müslümanı gördüğünü belirten şahitlerden Abdullah; *'Han derûnunda mecrûh bir Müslüman gördüm. Şehâdet getiriyordu ve beni bu Ermeniler yedi'*¹⁹ diye ifade vermiştir. Aynı zamanda, kasaba içinde, muhtelif mahallerde dağınık olarak gezinen ihtilâlciler Ermeniler, yine rasgele

13 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 1, s.165.

14 Şvarş, 45 yaşında ve komisyoncu olup, aslen Erzincan'ın Yeni mahallesindedir ve altı seneden fazla bir zaman Trabzon'da ikamet etmektedir. Bu bigiler, ileride tamamını vereceğimiz üzere, söz konusu şahsın yakalanıp yargılanması esnasındaki kayıtlarda bulunmaktadır. Bkz. BA, İrâde, Askerî, 21(23 R. 1314), 2 Teşrîn-i evvel 1311/14 Ekim 1895.

15 Bu konuda Trabzon İstinaf Mahkemesi Kâtiplerinden Karabet Efendi'nin sorgulaması sırasında verdiği bilgi olayı açığa çıkarmaktadır. Buna göre; *'Ben dâ'ire-i hükûmetde bulunduğumdan dolayı göz ile görmedim. Ancak Nemçe vapurundan çıkan fedâî Ermeniler Meydân-ı Şarkî'de Müslümanların üstüne silâh endâht itmeğe başlamaları üzerine vukû'ât zuhûr itdi?i 'akîb-i vak'adan beri herkes söylüyor...'* Bkz. BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314).

16 BA, İrâde, Askerî, 21(23 R. 1314), s.22, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896 (Kayıkçı esnâfından Kara Halli oğlu Hakkî'nin Şehâdeti).

17 Kendisini bile bir askerin kurtardığını beyân eden Dr. Mıgırdıçyan Agob'un sorgulamasından naklen bkz. BA, İrâde, Askerî, 4 (6 Ra. 1314), s. 4-8, 2 Teşrîn-i evvel 1311/14 Ekim 1895. Belge toplam 16 sayfadan oluşmaktadır.

18 BA, İrâde, Askerî, 21 (23 R. 1314), s.21, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896(Düyûn-ı Umûmiye Nezâreti süvâri memurlarından Murad Han-zâde Nizâmmeddin Bey ile aynı belgenin s.47-48'deki yetmiş iki yaşındaki hancı Kırkor'un 9 Teşrîn-i evvel 1311/21 Ekim 1895 tarihli Şâhitliğinden anlaşılmaktadır).

19 BA, İrâde, Askerî, 21(23 R. 1314), s.21-22, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896(Düyûn-ı Umûmiye Nezâreti kolcularından Kara Hasan oğlu Abdullah'ın Şâhitliği).

Müslüman ahali üzerine silah atmaya başlamış, bunun üzerine Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar çıkmıştır.²⁰

Olayı bastırmada Trabzon polis ve jandarma kuvveti yetersiz kalmıştır. Buna göre, olayların patlak verdiği sıralarda, Trabzon bölgesinde her 1000 kişiye bir güvenlik gücü düşmektedir.²¹

Trabzon valisi bulunan Kadri Bey, 12 Ekim 1895 tarihli raporunda, Trabzon'da, olaylarda Ermenilerden 177'si erkek ve 5'i kadın olmak üzere toplam 182 kişinin öldüğünü ve 19 kişinin yaralandığını, Müslümanlardan ise 11 kişinin öldüğü ve 25 kişinin yaralandığını belirtmiştir.²²

Trabzon'a bağlı köylerde de Müslümanlardan 9, Ermenilerden ise 22 ölü bulunduğu Gümüşhâne sancağında ise Müslümanlardan 3 ölü 4 yaralı, Ermenilerden ise ikisi zaptiye olmak üzere, 4 ölü 1 yaralı bulunmaktadır. Ayrıca olaylar sırasında bir de Rum ölmüştür.²³

Meydana gelen bu karışıklık sırasında bazı Ermenilerin mağazalarından toplam bin lira değerinde eşya yağmalanmışsa da, suçlular kısa sürede yakalanmış ve ele geçirilen eşyalar da sahiplerine iade edilmiştir. Ancak konsoloslarla da olan görüşmeler sonucunda karışıklığın Ermeniler tarafından başlatıldığı da anlaşılmıştır.²⁴

Siyasî ve ihtilâlcî prensipler doğrultusunda kurulan ve faaliyet gösteren Ermeni fesat yuvalarınca, Anadolu'nun bir çok yöresinde plânlanan olaylarda ele geçirilen suçlular, oluşturulan mahallî Divân-ı Harb'e sevk edildikleri bilinmektedir. Trabzon vilâyetindeki 1895 olayları sonrasında da, olayın yatıştırılmaya başlamasıyla silâhlarını bırakarak hükümet kuvvetlerine teslim etmeye başlayan Ermenilerle Müslümanlar arasında yeni çatışmaların önüne geçmek için tedbirler alınmış, bunun için vilâyette '*İdâre-i Örfiyye*' ilân

20 Olaya sebebiyet veren Ermeniler, Trabzon Ermeni komitesi azasından olup, beş sene önce İstanbul'a getirilmiş ve burada afv-ı âliye mazhar olmuş Şvarş ile Trabzon komitesi reisi Bedros Meremyan adlı şahıslardır. Söz konusu şahıslar arbeye sırasında öldürülmüşlerdir. Bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s.94, 165.

21 Ermenilerin asayiş bozucu olaylar çıkarması ve vilayetteki polis ve jandarmanın yetersiz olduğu hakkında bkz. BA, Y.. PRK. UM., Dosya nu.34, Gömlek nu. 55, 24 Şubat 1311/7 Mart 1896. Vilayetteki polis ve jandarma gücü hakkında bkz. BA, Y.. PRK. UM, Dosya nu. 30, Gömlek nu. 59, 29 Ağustos 1310 (10 Eylül 1894); Longworth'dan Currie'ye, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

22 BA, Y.. PRK. UM., Dosya nu. 32, Gömlek nu.114, 30 Eylül 1311(12 Ekim 1895).

23 BA, Y..PRK. B?K((Yıldız Perâkende Evrâkı, Mabeyn Başkîtabeti), Dosya nu.43, Gömlek nu.111, 30 Eylül 1311(12 Ekim 1895).

24 BA, Y..PRK. BŞK., Dosya nu.43, Gömlek nu.111, 30 Eylül 1311(12 Ekim 1895).

edildikten başka, olaya karşınların muhâkemeleri için vakit geçirilmeden bir Divân-ı Harb teşkil edilmiştir.²⁵

Divân-ı Harb'in teşekkülünden sonra, Trabzon hadisesi sırasında veya sonrasında yakalanan Ermenilerden mahkemede yargılanıp, deliller ve şahitlerle suçu sabit olanlar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Buna karşılık suçsuz oldukları tespit edilenler serbest bırakılmış, suçlu oldukları tam olarak ispat edilemeyenler sürgüne gönderilmiştir.

TRABZON ERMENİ OLAYLARI SIRASINDA ELE GEÇİRİLEN MANOK TATOSYAN'IN EVİNDE BULUNAN MEKTUPLARIN TERCÜMESİ

Trabzon olayları sırasında ele geçirilen ve Trabzon fesat cemiyetini oluşturan on iki kişiden biri olduğu tespit edilen²⁶ *Manok Tatosyan* da Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılananlardan sadece bir tanesidir. Manok Tatosyan'ın evinin tavan arasında pek çok silah, fişek, kalıp ve yayın (mektup, Ermenice harf kalıpları, ihtilâl cemiyeti programları) bulunmuştur.²⁷ *Manok Tatosyan*'ın mahkemedeki ifadesine geçmeden önce, evinde ele geçen şifreli mektuplara değinmek istiyoruz. Nitekim söz konusu mektuplar, isyandan önce Ermenilerin muhabereyi nasıl sağladıkları ve Anadolu isyanlarını nasıl bir plân çerçevesinde gerçekleştirdiklerinin delili olmaktadır.

Belgelere verilen rakamlara göre, tamamı 24 mektuptan oluşan bu yazışmaların ilki 11 Mart 1895 tarihlidir. Erzincan'dan Mardiros Harotanyan imzalı ve Trabzon'da Malkon Boşukyan'a yazıldığı anlaşılmaktadır²⁸ ve bu mektupların büyük çoğunluğunda, özellikle gazetelerin ulaşip ulaşmadığı, silâh, fişek, kapsül ve baruta duyulan ihtiyaç, yazışmalarda şifre ve takma isim kullanılmasına özen gösterilmesi, hâpishâne bulunan Ermenilerin durumları, dinamit yapma sanatının öğrenilmesi, para yardımı ve istihbarat işleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu mektuplardan önemli görünen bazıları aşağıda verilmektedir:

25 BA, İrâde, Askerî, 16(18 R. 1313), 18 Reb'ü'l-âhir 1313/26 Eylül 1311(8 Ekim 1895).

26 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu.28, s.10(3 Cemâziye'l-âhir 1313/8 Teşrin-i sâni 1311). İleride görüleceği üzere Manok Tatosyan, Trabzon Ermeni olaylarının ateşleyicisi kabul edilen Agob Şvars'ın savunmasında, ihtilâl cemiyeti reisi veya üyesi olarak gösterilmektedir. Bkz. BA, İrâde, Askerî, 21(23 R. 1314), s.43, 5 Teşrin-i sâni 1311/17 Kasım 1895.

27 Manok Tatosyan'ın evinin tavan arasında bulunan dökümanın liste ve bir çuval içerisinde bulunan kitap vesâ'ir döküman için bkz. BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), 11 Teşrin-i evvel 1311(23 Ekim 1895) ve 20 Teşrin-i evvel 1311/1 Kasım 1895.

28 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 10.

20 Mart tarihli imzasız, Samsun işaretli ve şifreli yazılmış bir mektubun tercümesi,

'Mâh-ı hâl-i Rûminin onikinci tarihli mektubunuza cevabdır. F ve K vesâir 2 arkadaş mahbusda rahatdırlar. Kendileri cezâ-yı mahkûmiyetlerini çekmektedirler. Adum'un(?) Dersa'âdet'den çağırılması ve mahkûmiyetinin sebebi habishânede hükûmete karşı bulunmasından ibâretidir. Şimdi orada habishânede mevküfdür ve bize yazdığı mektûba bakılırsa kendisini Bodrum kal'asına nefy idecekler imiş. Sâ'irlerinin mahkemeleri hakkında elbette ma'lûmatınız vardır. Ancak son defa oradan buraya gönderilüb habs idilen iki papas yani Dr.Tatol Garmıryan ve Dr.Mikail Tahmazyan papaslar geçen hafta Söğüdü vapuruyla İstanbul'a gönderildiler. Sebebi malum değil ise de bunların son defa buradaki düvel-i ecnebiye konsoloslarından 5'ine takdim itdikleri protesto mazbataları ile patrikin işgüzarlığı buna sebep olsa gerek. Kalanların hali nâ-ma'lûm. Muhâkemelerine el-ân ba?lanmadı. Bunlardan ikisi tahliye idildi. Bizim Marhas Efendi mahpuslar hakkında zâhiren kendisini her ne kadar gayretli gösteriyorsa da şimdiye kadar hiçbir fâ'idesi görülmedi ve marhas hiçbir kimseye fâ'idesi dokunmayan adamlardandır. Sizin bütün su'allerinize cevâb olarak söyleriz ki buranın buranın tensikâtı pek mükemmel bir sûrettedir. Mevki'i de pek münâsib bir yerdedir. Gelelim bizim su'allere. Oranın ve eğer kabil olursa Merzifon ve Amasya'nın ve Tokat'ın ve ol- taraflarda sâir yerler habishânelerinde mevkûf bulunan mahbûsinin esâmisini mübeyyin bir defter tanzim iderek biran evvel gönderiniz ve bu defterde her bir mahbusun isim ve şöhretiyle muhlis ve nereli ve ne san'atda bulunduğunu sinnini ve esbâb-ı mahbkûmiyetini ve ne vakitden beri mahbus olduğunu defterde musarrahan gösteriniz. Bunlar elzemdir. Zira bu Ermeni mahbusunun umûm esâmisi İstanbul İhtilâl Meclisi tarafından İngiltere Parlekantosuna gönderilecektir...

Mektubun bâlâsında Manok'un ismini koymaklılığınızın sebebini anlayamadık. Bundan böyle bu türlü tedbirsizlikde bulunmayınız.²⁹

24 Mart 1895 tarihli buradan (Trabzon olmalı) yazılmış ve şifreli bir başka mektup:

'... Biz dahi çokdan beri Samsun'dan havâdis alamıyoruz. Son mektubumuz dahi cevapsız kaldı. Filhakika Manok Batum ve Tiflis'e giderek oralar ile olan ravâbitimizi takviye eylemiş ve (esliha)

29 BA, İrade, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 23.

husûsâtını dahi sırasına koymuşdur. Yakında avdet idecektir. İnşaallah muvaffak olmuşdur. Bu defa mektubunuz epeyce kolay okunur bir derecede idi. Memnun olduk. Mektublarımızın cevaplarını süratle virmeğe gayret idiniz. Burada katl-i 'âm oldu. Bu posta ile yine sizlere bir istatistik gönderiyoruz. Size gönderilenlerin birer sûretleri dahi gazetelere gönderilmiş olduğundan sizin tarafınızdan onların tekrar gazeteye gönderilmesine hâcet yoktur. Dr. Paşayan Erzincan'dan geldi. Kendisi orada i'dâm ile mahkûm idilmiş ve bir çok müddet dahi mahbus kalmış idi. Buraya gelür gelmez hükûmet tarafından yine habs idildiyse de sehv olmuş diye sebile tahliye kılındı. Şimdiki halde dahi Fedâicesine çalışmaktan hâli kalmıyor.³⁰

6 Mayıs 1895 tarihli Erzincan'dan Kiragosyan imzasıyla Kiragos Ağa Melikyan'a yazılan mektubun zâhrında muharrer eczâlî diğer bir mektup:

'Sevgili karındaşım,

Postada gizli hurûfât ile yazılmış mektubunuz zuhûr itmediğinden pek ziyâdesiyle endişe itmekdeyiz.

... Poliçe ile 30 lira göndermişdik. Cüsûlünü bildiriniz. Bu para ile bize en iktizâlî olan şeyleri mübâyâ'a eylemeğe dikkat ve himmet idiniz. Silahca artık noksanımız kalmadı. Noksan olan fişenk, kabsül ve barutdur. Bunlardan ne mîkdârına lüzum olduğunu dahi evvelce size bildirmişdik. Sürmeli tüfenklere mahsus Karadaş fişenginden küçük cins fişenklerden bir danesini (Keri) size göstermişdir. Bundan 200 adedinin irsâline himmet ve gayret idiniz. Yoksa o canım tüfenkler isti'mâlden sâkit kalacaklar. Bu tüfenkleri ne derece zorluk ile ele geçirdiğimiz ma'lûmdur. Sürmene bölü?ü hakkında dahi malûmat virmeği unutmayınız. Acaba bu yaz işe mübâşeret idebilecekler mi? Eger Keri'ye Hacı ile Homirikyan(?) dahi iştirak itdirülürse artık bizim bölüğümüze Şâyân-ı gıpta bir hâl kesb ider... Keri yukarıda silah i'mâlâtına nezâret itmektedir. Çocuklardan bir kaçını onun ile birlikte gıtdiler. İş zamanına kadar gelmeyecekler... Bölüğümüzün aksâmından olan sâir şubeler ile aramız pek eyüdüdür. Bayburd'dan ma'âda her tarafın tensikâtı yolundadır...³¹

Ermenilerin yüz yüze görüşme sırasında takip ettikleri yol da tam bir gizlilik ve günümüz ajan filmlerini aratmayacak bir şekilde

30 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 16.

31 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 15

yürütülmekteydi. Nitekim, Trabzon ile İstanbul arasında kesilmiş olan haberleşmeyi tekrar tesis için gönderilen bir şahıs hakkında verilen bilgiler buna en güzel örnektir. 20 Mayıs 1895'te buradan (Trabzon olmalı) yazılan kısmen şifreli bir mektupta yer alan;

'Yarın yahud irtesi gün buradan hareket idecek Masajri vapurunda İstanbul'a bir yolcu olacaktır. Me'mûriyeti sizin bir müddetdir İstanbul ile kat' idilmiş olan muhâberâtınızın tekrar devamı esbâbını istihsâl eylemekden ibâretdir. Vapurun tarafınıza muvâsalatında sizden biri gidip kendisini buluncaya kadar bir saat vapurdan dışarı çıkmayacak. Aksi halde dışarı çıkmağa mecbur olacak ve işkeleye en yakın yol üzerinde kahvehânedede oturacaktır. Kendisi orta boylu, esmer çehreli, kara gözlü, kara ve uzun ince bıyıklı, sakalsız ve 25 yaşına yakın ve siyah elbiseli ve elinde bir tespih olacaktır. Yanına gelen evvelâ havaî bazı sözlerden sonra Kiragos Ağa'yı gördünüz mü? diye sual edecektir. Eğer Trabzon'da diye cevap verir ise bundan sonra asıl işler hakkında müzâkerâtda bulunulmalıdır. Oranın mahbusları tahliye idildiğini işidiyoruz. Sahih midir? Bura mahbusları rahatdır. Sizden para istemi? idiler niçün göndermediniz? Cevâbınıza intizâr eylerim'

Şeklinde bilgiler, Ermenilerin istihbarat işini ne derece ciddiye aldıklarını gösteren önemli bir belgedir.³²

20 Mayıs 1895 tarihli Dersa'âdet'e ve 2 Mayıs 1895 tarihli Erzincan'a buradan(Trabzon olmalı) yazılmış mektup:

'Arkadaşlar 15 ve 24 Nisan tarihli mektublarımızı tasdik ider ve henüz cevaplarını alamadığımızı arz eyleriz. Mektupların vakt u zamanıyla irsâli husûsunda ihmâl idiyorsunuz. Mâh-ı hâlin 29'unda Hadik Mesajri vapuruyla tarafınıza çıkmışdır. Samsun'a dahi uğrayacak ve sizin irâ'e ideceğiniz tarik üzere hareket idecektir. Yol masârifî gönderilmişdir. Arsin Tiflis'e avdet itdi. Bunun bu yolculuğundan müteferrik şu'belerin yekdiğerlerine rabtı husûsunda pek çok istifâde idildiye de silâh meselesi henüz hall olmadı. Gerek bizim ve gerek yukarı taraflar için en bağı muhtâc olduğumuz akçadır. Fakat bu da pek müşkil-i keyfiyettir. Sizin dahi akçece pek o kadar mücib-i memnûniyet bir hâlde bulunmadığınız anlaşılıyor. Akçe istihsâli husûsunda vesâ'it-i lâzımeye niçün mürâca'at itmiyorsunuz? Akçesiz ne olabilir? ... Buranın marhası intihâr itdi. Tafsilâtı Mişak gazetesiyile ner olacaktır.

³² BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu.21.

...Gazeteleri bizim Katırcı ile göndereceğiz. Avrupa ve bilhassa İngiltere ahali ve matbu'âtı arasında aynı şiddet-i heyecan devam idiyor.... Dersaadet İngiltere ve Fransa ve Rusya sefirleri tarafından 5 vilâyet için bir istiklâliyet idâre programı hükûmete takdim kılınmış ve zât-ı şâhânece dahi kabul olunmuşdur. Bu havâdis henüz karanlıktır...³³

28 Mayıs 1895 tarihli imzasız, kısmen şifreli ve buradan (Trabzon olmalı) yazılmış olduğu anlaşılan mektupta da, silah ihtiyacına ve yakında yapılacak olan harekâta dikkat çekilmektedir. Buna göre;

'Mâh-ı hâlin 23 tarihli mektûbunuzu tasdik ideriz. Bizim iki çocuk muvaffakiyetsizliklerinizi bize anlattıktan sonra tarafınıza avdet itdi. Sizin emriniz altında bulunub hiçbir şey olmadığını bildiğiniz bir adamı bize tavsiye ile gönderiniz. Asker bölüğümüzce fenâ te'sir hâsil itdiği gibi fazlaca masrafa sebebiyet virdi. Arkadaşımız Ersenik Batum'da icrâ eylediği tensikat sâyesinde silâh elde idebileceğiz.

Yeni sistem Rus tüfenklerinden 12-24 kıt'a kadarını 200-300 fişenk ile birlikte Batum'da Mafak ve Nodak'ın tensikâtı emrine teslim idiniz. Bu tüfenklere buraca ve husûsen karîben yapacağımız harekât için pek çok ihtiyâç olduğundan bunların Batum'a müsaraaatan yetiştirilmesi elzemdir. Eğer bu yeni sistemden bulamaz iseniz hiç olmazsa altı adedi bundan ve münbakisi berdan(?) tüfenklerinden olsun. Hâzır bu kadar bulunamaz ise elde olanları gönderilsün bakiyesini dahi peyderpey bi'l-mübâya'a gönderirsiniz. Yine tekrar ideriz ki bu silahlara son derece ihtiyâcımız oldu?undan bunları bir an evvel yeti?direrek bizleri memnun itmeğe himmet ve gayret idiniz. Cevâbınıza intizâr ideriz.³⁴

6 Haziran tarihli, kısmen şifreli ve Trabzon'dan yazılmış olduğu anlaşılan bir başka mektup ise;

'23 ve 28 Mayıs tarihli gönderdiğim mektublarımı tasdik iderim. Esliha hakkında yazdığım mektubun cevâbını karîben itâ iderek memnun ve mahzûz ideceğinizden eminim. Bedros mâh-ı hâlin üçünde Erzurum'dan buraya geldi. Birkaç gün sonra Batum'a gidecektir. Aceb bu adam Erzurum'da yaptığı gibi burada dahi yapılmış bir işi bozmak yahud bir fesâd çıkarmak için mü buraya

33 BA, Irâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 18.

34 BA, Irâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 20

gelmişdir, bilemeyiz. Erzurum'dan aldığımız haberlere nazaran merkûmun burada dahi Ermeni İhtilâl Cemiyeti'ne mugayir bir hatt-ı hareket ittihaz eyleyeceği anlaşıldığından merkûmu hüsn-i kabul mü yoksa red mi idelim? Bu bâbdaki irâdenizi taleb eylemeği müzifeden 'add eyleriz. İntikam Taburu efrâdından Trabzonlu Haçik'i sizlere tavsiye iderek kendisinin iktidâr ve liyâkatinden celbi istifâde eylemeğe himmet ve gayret idiniz ve i'âde itdiniz. İki delikanlının tahsil idiği şey'i buna da öğretiniz... Erzurum'dan gazeteye yazılacak evrak-ı muhâbere ba'demâ bizim vesâtatımızla gönderilecektir. Taburların dâhilî programlarıyla harekât-ı mâziyyeniz programları sûretlerini bizim için Batum'a gönderiniz.³⁵

10 Haziran 1895 tarihli ve L.Kirgosityan imzasıyla Trabzon'da Malkon Boğikyan'a yazılmış olan bir mektubun zâhrında muharrer eczâlî bir mektup:

'Sevgili kardaşlar

Bundan akdem 3 Haziran tarihiyle yazmış olduğumuz mektubla ittifakımız bildirilmişdi. Elbet bu mektubumuzu aldınız. Sizin 7 tarihli mektubunuzu alarak mündericâtından ma'lûmat istihsâl eyledik. İttifak meselesi aramızda tesviye idildiğinden idâre artık bizimle muhâbere ider zannındayız. Bize yazacağınız mektupları eski adres ile gönderiniz. Tensikatımıza müteallık hazırlıklarımızın ikmâl idilmiş olduğunu bugünlerde işidirsiniz. Yalnız martini ve sûrmeli tüfenklere mahsûs fiğenklerin beher cinsinden 1100'er adedine ihtiyacımız olduğundan bunları Mıkırdiç vasıtasıyla gönderiniz. Bu bâbda Mıkırdiç'e dahi ta'limât-ı mukteziyye virilmiştir. Bunların oraca tedâriki kabil olmadığı hâlde başka bir tarafa mürâca'at olunmak üzere iktizâsını bildiriniz. Gazete vesair irsâlini şüphesiz hâtırdan çıkarmazsınız... Bizim harekâtımız bulunduğumuz mahal ile milletin menâfi'ine muvâfik bir sûrettedir. Bil-umûm arkadaşlara selam.³⁶

Erzincan'dan H.Minakyan imzalı ve 17 Haziran 1895 tarihiyle Trabzon'da Malkon Ağa Boğikyan'a yazılmış olan mektubun zâhrında muharrer şahin imzalı ve tarihsiz eczâlî diğeri bir mektuba göre ise olayların başlanmasına az kaldığı bildirilmektedir:

'Sevgili Karındaşlar,

35 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 3.

36 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 25.

Mektubumuzun yedinize vusûlünden ma'lûmat aldık. Cevâbını bekleriz. Barut ve fişenkce olan noksanımızı oradan ikmâl itmek mümkün olduğu halde, lutfen iş'ârı ricâ olunur. Mümkün olmazsa Erzurum'dan celb idilmek üzere seri'an tarafımıza bildirin. Çünkü vakit kalmadı. Birkaç güne kadar işlere başlayacağız. Zaten bizim gördüğümüz hazırlıklar şimdiden bile işe başlamağa kâfidir. Daha sa'ir iktizâlî şeyleri peyderpey yaparız. Sizin arkadaşlarınızdan en münâsibi olan Manok'u lütfen bizim çete bölüğüne gönderir iseniz pek faideli olur. Çünkü bir vuku'at zuhûrunda çetemizde sizin tarafınızdan dahi bir adam bulunması pek muvâfıktır.

Şimdilik mevcûdumuz şunlardır: 10 kıyye barut, Martini ve Sürmeli tüfenklere manhsûs 1000 kadar fişenk başka şeye artık ihtiyâc kalmadı. İlk yazacağınız mektubda eski adresinizi değiştirmenizi ricâ ederiz. Çünkü hükûmetin nazar-ı dikkatini celb etmişdir. Artık Korkin Efendi Lazyan adresiyle yazınız. Gazete irsâl ve ma'lûmât iş'ârına lütf idiniz. Gazeteler postahannede muâyene idilmek tehlikesine ma'ruz olduğundan posta ile göndermeyin.³⁷

20 Haziran 1895 tarihiyle buradan (Trabzon olmalı) İstanbul'a kısmen şifreli yazılmış kısmen şifreli bir başka mektupta da, Ermenilerin karışıklık çıkarma teşebbüsleri ile hükûmet taraftarı veya kendilerine yardım etmeyen Ermeniler hakkındaki görüşleri yansıtmaktadır. Buna göre;

'Arkadaşlar

...Bundan böyle mektubunuzu geciktirmeyerek bizi merakda bırakmayınız. Samsun'dan cevâben olunan iş'âra bakılırsa noksanî-i kuvvetleri anlaşılıyor. Kitâbı ne vâsita ile alabilürsünüz.... İslahat hakkında yazılan şeyleri Mişak gazetesinde dâ'ima okumakdayız. Bizim de evelden beri olan ma'lûmâtımız sizin yazdığınız gibidir. Biz bu ay zarfında bazı ufak tefek nümâyişler icrâsı fikrindeyiz. .... ihtiyaç kavî görüldüğünden mümkün mertebe serian göndermeniz ricâ olunur. Ne vâsita ile gönderileceğini zaten konuşmuş idik. Agob tarafınıza geldi, işte yanınızdadır. O iki yüzlü herifi evvelce müzâkere itdiğimiz vechle taht-ı muhâkemeye alabilirsiniz. Erzincan'da bulunan çete bölüğümüz kariben işe başlayacaktır. Samsun'un o alçak papası el-ân memûriyetindedir. Niçin azl itdirmiyorsunuz?³⁸

37 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 14.

38 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 19.

1 Temmuz 1895 tarihli ve Erzincan'da M.Sebmiyanyan imzalı Trabzon'da Malkon Ağa Boşikyan'a yazılmış bir mektubun zahirinde muharrer eczâlı diğer bir mektupta Ermeni bölükleri ve hazırlıkları hakkında bilgi verilmektedir:

'Aziz karındaşlar,

.... Sürmeli tüfenklerinin fişenklerini Erzurum'dan aldık. Bu defa da Martin fişenklerinden 1000 danesine ihtiyaç olduğundan bunların dahi sürat-i irsâline ricâ eyleriz. Barutumuz ihtiyâç derecesinde bulunduğundan bir kolayını bulur iseniz gönderiniz. Bizim ateşçi bölüklerimizin mikdarı 24'e balığ olmuştur. İlk düşecek fırsata intizâren cümlesi hazır ve mevcûd bulunuyorlar. Cenâb-ı Hakk kendilerine muvaffakiyet ihsan eylesün. Evvelce dahi bildirdiğimiz vechle Hınçak'a mahsûs mektub bu ana kadar gönderilmişdir zann iderim Çünkü bu mektubun Hınçak'a gönderilmesi elzemdir. Meşguliyetimiz çok olduğundan şifre ile yazı yazmak bize müşkil geliyor. Bunun için şimdiye kadar şifre kullanmadık ve hükûmet bizim esrânımıza henüz hiçbir vechle vukûf hâsıl eylemediğinden şifreye dahi ihtiyâç yok.

Bayburd'dan iş'âr kılındığına nazaran bi'l-küllîye silâhsız kalmışlar ve size dahi mürâca'at eylemişler iseler de henüz bir cevâb alamamışlar. O zavallılara mu'âvenetde bulunmanızı biz de rica ideriz... Mektubunuzu bundan böyle atideki adresi gönderiniz. Karabet Kirgosyan Şahin³⁹.

4 Temmuz 1895 tarihli imzasız bir mektupta ise, dinamit yapma sanatının öğrenilmesi ve şifre ile yazışma hususuna dikkat edilmesi hakkındadır. Bu mektupta;

'Haziran 24 tarihli mektubunuzla gönderilen kitapları aldık. Me'mûl iderim ki tahsîl itdiğin san'at dinamitcilikdir. Bu nev'i san'ata bizim çok ihtiyacımız olduğundan ânı tahsîl itmenizi ziyadesiyle arzu ideriz. San'at-ı mezkûreyi temamiyle tahsîl itmedikce buraya gelmeyesiniz. Sana şifre virildiği halde yazdığın isimleri niçün şifre ile yazmıyorsun? Bundan böyle bu cihete ziyâdesiyle dikkat idesin. E?er bu dinamit san'atını ve husûsen bunu kolaylıkla isti'mâl eylemeği öğrendiğinde hemen buraya gel idâre ve ta'îşeti biz yoluna koyarız. Oradan tüfenk gönderecekler idi. Eyü cinsinden olarak bir an evvel gönderilmesine siz de gayret idiniz.'⁴⁰

39 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 12.

40 BA, İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314), nu. 1.

Bundan başka diğer mektuplar genellikle silahların nasıl ülkeye sokulacağı hakkındadır. Ayrıca Manok Tatosyan'ın evinde bulunan evraklar arasında Hınçak Sosyalist Fırka-i İhtilâliyesi Programı ile Ermeni İhtilâl Cemiyeti Programı da şifreli olarak bulunmuş ve tercüme edilmiştir.⁴¹

Bu mektuplardan da anlaşılacağı üzere, Trabzon'da çıkan Ermeni olayları, rast gele değil, uzun, planlı ve teşkilatlı bir hareketin sonucunda çıkarılmıştır. Nitekim söz konusu Manok Tatosyan, yargılanmasında kendisine yöneltilen suçlamaları tamamen inkar etmiştir. Ancak mahkeme reisinin ona yönelttiği suçlamaları, Binbaşı Bahtiyâr ve Hayreddin Beylerle Tabur Ağası Ahmed Ağa ve Polis Komiseri Şükrü Efendi ve polisi Osman Efendi ve İskender Paşa İslâm muhtarıyla Ermeni muhtarı Hacı Agob-oğlu Başdesar'ın da hazır bulunduğu bir aramada ispat etmesi üzerine; Manok Tatosyan gösterilen eşyâyı müşâhede etmiş ve '*şimdi aklım başımda yokdur, cevâb veremem, müsâ'ade ediniz yerime gideyim aklımı bağımaya toplayayım, daha sonra cevap veririm*' demesi suçun sübut bulması açısından önemlidir.

DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİDEKİ YARGILANMALAR⁴²

Mahkeme kayıtları incelendiğinde, ele geçirilen Ermenilerin genellikle hiç bir şeyden haberi yok gibi davrandıkları dikkati çekmektedir. Ancak suçları şahitlerce ispat edildiğinde veya hapishaneye girdiklerinde, itirafçı olarak her şeyi anlattıkları görülmektedir. Ayrıca yine mahkemelerde dikkati çeken bir diğer husus da, yargılanan Ermenilerin hiç bir zaman silahlarının olmadığı yolunda ve aşağı yukarı aynı muhtevada ifade verdikleridir. Bundan başka, ele geçirilen ve yargılanan Ermenilerin çoğunun olay günü, olayın geçtiği merkez olan Meydân-ı şarkî'de veya limanda bulunuyor olmalarıdır ki, bunun bir tesadüf olarak görülmesi mümkün değildir.

Sanıklar hakkında verilen cezalardan sonra, Trabzon valiliğinden hükûmete, Trabzon hâdisesinden dolayı teşekkül eden Divân-ı Harb'de idama mahkum olanların cezalarının hafifletilmesi veyahut affedilmeleri hâlinde, henüz hiçbir şekilde sükûnete ermemiş İslâm

41 Her iki programın tam metni için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, (basım aşamasında).

42 1895 Trabzon Olayları sırasında ele geçirilen Ermenilerin Divân-ı Harb'de yapılan mahkemelerinin tam metinleri için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, (basım aşamasında).

ve Rumlar tarafından büyük bir ayaklanma meydana gelebileceği ve bu takdirce Ermenilerin tamamen öldürülebileceğine dair bir tezkire sunulmuştur. Nitekim bunun önüne geçilebilmesi için, yabancı elçilerin de itiraz edemeyeceği bir tedbir alma yoluna gidilmesi ve bunun için de Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ca bir karar verilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.⁴³ Burada, böyle bir af veya ceza indirimi söz konusu olması halinde sadece İslâm ahalinin değil, Rum ahalinin de ayaklanacak olma ihtimali göz önüne alındığında, olaya sebebiyet verenlerin Ermeniler olduğu açıkça görülmektedir. Ancak II. Abdülhamid, Osmanlı Bankası baskınından hemen sonrasında, 1896 yılı içerisinde genel af ilân etmek zorunda kalmıştır.

Mahkeme sırasında, sanık durumda bulunan Ermenilerin, şahitli, delilli usûlüne uygun bir şekilde muhâkeme edildikleri ve hâkim huzurunda gayet rahat bir şekilde açıklamalarda buldukları görülür. Mahkemede sanıkların kendilerini savunmalarına müsaade edilirken, kendileri aleyhine şahitlik yapanlarla yüzleştirildikleri, suçlananlarla ilgili kuvvetli bir tahkikat yapılarak, bunların sanıklara gösterildiği dikkati çekmektedir. Sanıkların savunmalarını bir heyet huzurunda yapmaları, şahitlere kendi inançları çerçevesinde İncil'e el bastırılarak söylediklerini tasdik ettirilmeleri, yine sanıklara ifadelerini her seferinde kabul edip etmediklerinin sorulması, muhâkemenin güvenilirliğini ortaya koyan önemli unsurlardır. Ayrıca Ermenilerin evlerinin aranması sırasında, sadece Müslüman kesimden değil, Ermenilerin kendi milletinden de şahitlerin bulunması, Osmanlı hükümetinin olaya ön yargısız yaklaşmasını göstermesi açısından ayrıca değerlendirilmelidir. Öte yandan, verilen kararlara yapılan itirazın kabul edilerek yeniden mahkeme yapılması ve gerektiğinde önceki kararın değiştirilmesi, Osmanlı hukukunun niteliği açısından önem taşımaktadır. Bununla ülke içerisinde bölücü faaliyet gösteren Ermeniler hakkında bile, mahkemelerin tarafsız olabildiğini iddia edilebilir.

SONUÇ

Ermeni meselesi, dünyanın diğer ülkelerinde bu tür olaylarda olduğu gibi tabii olarak Osmanlı Devleti için de bir isyan olarak telâkki edilmiştir. Zira devletler hukukuna göre meşru devlete karşı

43 BA, Y., PRK. BŞK., Dosya nu.43, Gömlek nu.112, 24 Cemâziye'l-evvel 1313/31 Teşrin-i evvel 1311(12 Kasım 1895).

**Ermeni Meselesi,
dünyanın diğer ülkelerinde
bu tür olaylarda olduğu
gibi tabii olarak Osmanlı
Devleti için de bir isyan
olarak telâkki edilmiştir.**

Meselesi'nde Ermenilerin ve Büyük devletlerin metodu, Balkanlardaki Hıristiyan milletleri istiklâline kavuşturmak için uyguladıkları metodun aynısıdır. Ancak gözden kaçan bir nokta vardır ki, o da Ermenilerin nüfus olarak Anadolu'da Balkanlardaki gibi kesif bir üstünlükleri söz konusu değildi.

1895 yılının son üç ayında meydana gelen Ermeni tedhiş ve isyan olayları Doğu Anadolu'da yoğunluk kazanmıştı. Bunun en önemli sebeplerinden biri de tedhiş, isyan, öldürme, baskın olaylarıyla Müslüman halkı korkutmak, tedirgin etmek suretiyle başka bölgelere göçe zorlamaktı. Bundan maksat ise, nüfus çoğunluğunu elde edebilmek için Müslüman halkın göç ettirilmesini ve Rusya'dan ve başka yerlerden gelecek Ermenilerin buralara yerleştirilmesini gerekli görüyorlardı. Ancak II. Abdülhamid'in aldığı tedbirler yüzünden Ermeniler bu hedefe varamamıştır. Bunda da, Hamidiye Alaylarının rolü büyük olmuştur. Zira, Abdülhamid Anadolu ya sahip çıkmak ve Rumeli örneğini ikinci defa Anadolu'da görmek istemiyordu.

Trabzon bölgesinin demografik yapısı incelendiğinde, Trabzon'da çıkan Ermeni isyanından da maksadın bir istiklal edinmek olmadığı anlaşılır. Zira yukarıda da verdiğimiz üzere, Trabzon Bölgesinde Ermeni nüfusu %4'lerde kalmaktadır ki, bundan da maksat istiklalden çok, batı kamuoyunun dikkatini çekmektir. Zira Trabzon, Anadolu'ya açılan önemli ihracat ve ithalat limanlarından biridir ve bu yüzden Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerindedir. Nitekim isyan sırasında Trabzon limanında Rus ve İngiliz gemileri bulunmaktaydı.

Bu isyanlarla Ermeniler Batı'nın müdahalesini sağladılar. Batı kamuoyunu yanlarına akdılar, ancak bu müdahale diplomatik teşebbüslerin ötesine geçmedi. Böylece Ermeniler, tıpkı Balkanlarda uygulanan metot gibi başladıkları Anadolu isyanlarının hazırlık dönemini tamamlamışlar, ardından isyan etmişler ve müdahale edilmesini temin etmişlerdir. Ardından reform safhasını

da kabul ettiren, fakat bunun uygulanmasını sağlayamayan Ermeniler, sonuçta ne reform, ne muhtariyet, ne de istiklâl elde edebilmişlerdir. Bunda en önemli etken belki de, Anadolu'da Ermenilerin ya?adıkları hiçbir yörede çoğunlukta bulunmayışlarıdır.

Ermeni meselesinin bugün aldığı şekil, aslında geçmiştekinin bir devamı niteliğindedir. O dönemde olduğu gibi, bugün de bazı devletler tarafından ortaya atılan soykırım iddiaları, geçmişin acı politikalarının izlerini taşımaktadır. O gün başarıya ulaşamayan politikaların, günümüze daha farklı ve modernize edilmiş şekilleri, tarihi âdeta tekerrür ettirmekte, sun'î gündemlerle Türkiye Cumhuriyeti'nin bütünlüğü üzerinde politikalar geliştirilmektedir. İşte, Anadolu'da çıkan bu Ermeni isyanlarının her birinin tek tek incelenmesi halinde, bugüne taşınmış bulunan Ermeni sorununun daha iyi bilinmesine yardımcı olunacak ve bu tür iddiaları sonuçsuz bırakacaktır.

İNGİLTERE'DE ERMENİ PROPAGANDASI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN BUNA KARŞI ALDIĞI ÖNLEMLER (1878-1900)

Dr. Recep KARACAKAYA*

Title: *The Armenian Propaganda in Britain and Reciprocating Measures of Ottoman State*

Abstract: *The Armenian propaganda at the last quarter of 19th century has been very effective on the Armenian Issue's being put on the agenda of the European states. The Armenians who found a democratic environment in Britain affected the British public opinion via religion; and they ensured pressure on the Ottoman state. Particularly the media assisted establishment of pro-Armenian public opinion in Britain. Ottoman Embassy to Britain had failed to prevent Armenian propaganda although the Embassy had been successful to an extent in eliminating the propaganda and contacting the media and parliamentarians.*

Keywords: *Armenian, Press, Propaganda, Britain, Ottoman State*

Ermeni meselesini Ortadoğu'da takip ettiği yayılmacı politikada bir araç, Ermenileri de bir piyon olarak kullanan İngiltere, meselenin ortaya çıkmasında ve milletlerarası bir sorun olmasında önemli bir rol oynamıştır. 1791'den beri Osmanlı Devletine karşı, onun toprak bütünlüğünü muhafaza etmek politikasını takip eden İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden görünüşte ayrılmamakla beraber bu imparatorluğun İngiltere için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerindeki İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirmek politikasına meyletti.¹

Yaptıracağı reformlarla Osmanlı Devletinin Avrupa dışında kalan kısmının bütünlüğünü, kendi stratejisi doğrultusunda, sürdürmede azami gayret sarf eden İngiltere bunda başarılı olamadığı takdirde

* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, c. VIII, s. 130.

2 (F. O. 424/123, pp. 119-121, No. 75)den naklen, Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1983, c. II, s. 270-274; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara 1991, c. I, Kısım I, s. 17.

kendi gözetimi altında Rus emellerine karşı tampon bir Ermenistan yaratmayı düşünmüştür.²

İngiltere'nin Türkiye ile olan münasebetlerinde ana unsur; Hindistan yolunun emniyeti, Boğazlar ve Akdeniz'e Ruslar'ın inmemesini sağlamak maksadıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamîyetini idame ettirmektir.

Gerek Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre, gerekse Kıbrıs Mukavelenamesi'ne dayanarak Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu'da ıslahat yaptırmayı düşünen ve bu sayede buraları Rusya'ya kaptırmayacağını hesaplayan İngiltere, zamanla Anadolu'da çıkacak bir karışıklıkta Rusların işi oldu bittiye getirerek bölgeyi ele geçirmesine imkan vermemek ve aynı zamanda muhtar bir Ermenistan kurulması halinde, Ermenilerin Ruslara değil de kendisine borçlu kalmasını isteyen bir politika takip etmeye başlamıştır.

İngiliz Hükümeti Ermenilere karşı kesin bir tavır almaktan çekinmiş, ileride onları kullanabileceğini düşünerek müsamahalı davranmış, içte ve dışta Hıristiyan koruyuculuğunu politik bir araç olarak kullanmıştır. Berlin Kongresi'nden itibaren iktidarın muhafazakar ve liberaller arasında el değiştirmesine rağmen, bu politika değişmemiştir.

İNGİLİZ-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Ermenilerin İngiltere'deki varlıkları konusunda 7.yüzyıla kadar uzandığı belirtilmektedir. Bu dönemdeki Ermenilerin sayısı onlarla ifade edilmektedir. Bu dönemde gelen kişilerden bazıları Arap-İslam Devleti'nin Güney Akdeniz, Arabistan, Basra Körfezi ve İran'daki yayılmaları sonucu Avrupa'ya gelen Ermenilerdir ve bir kısmı İngiltere'ye yerleşmiştir. Ortacağ'da başlayan ilişkiler ise ağırlıklı olarak dini ve ticari konularda gerçekleşmiştir. Özellikle Haçlı Seferleri esnasında Kilikya çevresindeki Ermeniler ile İngiltere'den sefere katılanlar arasında gerçekleşen ilk temaslar artarak devam etmiştir.³ 19. yüzyıla kadar İngiltere Ermenileri daha çok kişisel sorunlarla uğraşmışlar, zaman zaman da bir cemaat haline gelmek için uğraş vermişlerdir.

3 Hasan Oktay, Türk-İslam Dünyasına Karşı Ermeniler- Moğollar- Papalık, Van 1995, s. 75 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

19. yüzyılda İngiltere'ye göç eden Ermenilerin önemli bir kısmı İstanbul ve İmparatorluğun çeşitli şehirlerindendi ve bunlar büyük bir kısmı tüccardı. Ermeni tüccarlar İngiltere'nin çeşitli şehirlerinden aldıkları malları Osmanlı ülkesinde pazarlıyorlardı. Londra, Liverpool, Manchester⁴ gibi şehirler Ermeni tüccarların çalıştıkları başlıca İngiliz şehirleriydi.

İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa ile kıyaslandığında Ermeni diasporasının sayıca az olduğu bir ülkedir. En abartılı tahminlerde bile İngiltere'deki Ermeni sayısının 15.000-20.000 arasında olduğu söylenmektedir. Fakat buna rağmen İngiltere'de Ermeni lobisinin oynadığı rol, kamuoyunu etkilemeleri, siyasi temsil güçleri, sayılarıyla kıyaslanamayacak derecede fazladır.⁵

Özellikle 19.yüzyıldan itibaren İngiltere'ye yerleşmeye başlayan Ermenilerin bu kadar kısa bir süre içinde, İngiliz kamuoyunu etkilemesi ve kendi tarafına çekmesi dikkat çekici bir konudur. Biz bu makalemizde 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin İngiltere'de giriştikleri propaganda faaliyetlerini inceleyerek, kamuoyunu nasıl etkilediklerini ortaya koymaya çalışacağız.

İNGİLTERE'DE ERMENİ PROPAGANDASI

İngiltere'de faaliyette bulunan Ermeniler Türkleri Avrupa'nın gözünden düşürmek, barbarlıklarını dünyaya ilan ederek, dünya kamuoyunun dikkatini zulüm gören zavallı Hıristiyan Ermeniler üzerine çekmek, İngiltere'yi de yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlayıp bu arada Rusya ile olan rekabeti de kızıştırarak bir yabancı müdahalesini sağlamak için bütün imkanlarını kullanmışlar, Anadolu'da meydana gelen en küçük bir olayı bile istismar etmekten çekinmemişlerdir.

Propaganda'ya büyük önem veren Ermeni komiteleri gazete, dergi, beyanname ve duvar afişleriyle ortalığı karıştırmaya gayret ediyorlardı. Ermenilerin propagandaları; şahsi temas, konferans vermek, broşür çıkarmak ve yabancı devletler nezdinde girişimde bulunmak gibi akla gelen her türlü vasıtalarla yürütülmektedir. Basın yoluyla dünya kamuoyunu etkilemeye çalışan Ermenilerin kurdukları sistem şöyle işliyordu; Evvela Küçük Asya'da zoraki bir

4 Hasan Oktay, 'Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü', Ermeni Araştırmaları, Ankara 2002 sayı 5, sayfa 112.

5 Sedat Laçiner-Ihsan Bal, İngiltere Ermenileri, Lobicilik ve Ermeni Sorunu, *Ermeni Araştırmaları*, 7, Ankara 2002.

olay çıkarılıyor, bunu yerel makamların Ermenileri tutuklaması takip ediyor, orada bulunan Ermeni din görevlisi olayı patrikliğe, konsolos bağlı olduğu sefire ve bakanlığına, Misyoner'de bağlı bulunduğu teşkilata, arzu ettiği gazete ve sefaretlere, onlardan da dünya basınına intikal ediyordu. Ve haber her kademe de çarpıtılıyor ve çeşitli yorumlara vesile oluyor ve bu kısır döngü bir çığ gibi büyüyordu. Bu aslında Hınçak nizamnamesinin bir gereği idi.⁶

Ermeni Vatanperverler Komitesi yayın organı olmak üzere *Haissadan* isiminde Ermenice ve Fransızca bir gazeteyi 15 günde bir çıkartmıştır. Önce Londra'da çıkmaya başladığı sanılan bu gazetenin Paris'de çıktığı, idarehanesinin Londra'da olduğu sonradan anlaşılmıştır.

Londra'daki Ermeni Vatanperverler Derneği'nin başkanlığını yapan Agopyan, Anadolu'daki reformların yapılması yolunda İngiltere'nin müdahale etmesini istemiş, İstanbul'daki yandaşlarından aldığı her haberi büyüterek İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na intikal ettirmiş, yaptığı müracaatlar ile aldığı cevapları İngiliz basınına iletmiştir.

Londra Ermeni Vatanperverler Cemiyeti ile birlikte çalışan Minas Tcheraz sözde Ermeni haklarını savunmak maksadı ile Londra'da Fransızca olarak *Armenia* adında aylık bir gazete çıkarmıştır.⁷

Bir papazı müfsit hareketlerinden dolayı tutuklayarak belgeleriyle birlikte mutassarrıfa teslim eden Musa Bey'e düşman kesilen Ermeni komitecileri tasarladıkları senaryoyu propaganda alanında bütün detayları ile işlemişlerdir. Buna göre bir Ermenin üzerine petrol dökülerek yakılmış, bir Ermeni gelini kirletildikten sonra kaynayan kazana atılmıştır.⁸

Daily News ve *Times* gibi gazetelerde yayınlanan bu tür haberlerin yalan olduğu bizzat İngiliz Büyükelçisi'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazısından anlaşılmaktadır. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi İngiltere Dışişleri bakanlığına gönderdiği bir mesajda Londra Ermeni Vatanperverler Cemiyeti Başkanı Agopyan'ın İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu mektubundaki olayların varit olmadığını bildirmişti. Sir White 30 Eylül'de

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.MTV. 436/3017; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE)*, İstanbul 1988, c. 11, s.XV.

7 Bilal Şimşir, *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes*. Volume I, (1886-1893)'den naklen (OBE), İstanbul 1988, c. 7, Belge No.122

8 BOA., HNA., End. S-III, Karton, 284, Dos. 7, İç no. 125; (OBE), c. 7, Belge No. 41.

gönderdiği diğer bir telde de Ermeni delegesinin tutuklandığı yolunda Agopyan'ın verdiği haberin ve sadrazama dilekçe veren 10 Ermeninin bir gece hapsedildikleri şeklindeki haberin aslı olmadığını bildiriyor. Van İngiliz konsolos muavini de Erzurum konsolosuna verdiği haberde 11 Aralık'da *Daily News*'da çıkan ve Ermeni Vatanperverler Derneği Genel sekreterliği kaynak gösterilerek, Van'da devletin bir çeteyi Martini tüfekleriyle silahlandırdığı, bir Ermeni'nin yakıldığı yolundaki haberlerin tümünün yalan olduğunu yazıyor bazı olayların üç dört yıl evvel olmuş olaylar olabileceğine işaret ediyordu. Bu tür haberleri genellikle Ermeni Vatanperverler Komitesi uydurarak yandaş basına veriyordu.

Ermeni din adamları, Hıristiyan aleminin şefkat ve yardımını sağlamak için 'din'i bir vasıta olarak kullanmaktan geri kalmamışlar, 'din'i kullanarak İngiliz kamuoyunu etkilemişlerdir. İngiltere'deki din adamları aracılığıyla halka, Müslümanların acımasızca ezdiği Hıristiyan Ermeniler tablosunun kasıtlı olarak sunulması İngiliz kamuoyunda bilerek ya da bilmeyerek Ermeniler lehine bir hava yaratmıştır.

Dini teşekküllerle onların yayın organları Hıristiyanlara zulüm yapıldığı yolundaki kampanyalarına devam ediyorlardı. Örneğin, Union Congregationelle Meclisinin son çalışmalarında Osmanlı Ermenilerine reva görülen sözde zulüm ve işkenceler işleniyordu.

Ermeni komiteleri biran evvel gayelerine ulaşmak için her vasıttan faydalanarak geniş çaplı bir propaganda yürütüyorlar, böylece Avrupa kamuoyunu ayakta tutarak,⁹ yabancı basında sansasyon yaratıp Avrupa'yı Türkiye'den soğutmak, dolayısıyla Avrupa'nın müdahalesini savunmaya¹⁰ çalışıyorlardı. Bu maksatla Osmanlı Devleti aleyhinde konuşmalar yapıyor¹¹ ABD'de gazete muhabiri ile mülakat sağlanıyor,¹² gazetelerde makale neşrediliyor,¹³ kitap basılıyor,¹⁴ yalan haberlerle etrafı velveleye vermek üzere telgraflar gönderiyordu.

Londra'da Ermeni Vatanperverler Derneği; başta Gladstone olmak üzere, Ermeni dostu milletvekilleri ve basınla sıkı bir işbirliği

9 BOA., HNA., End. MT., Karton: 405, İçno: 2098; (OBE)., c. 7, Belge No.7

10 BOA.,Y.MTV. 39/9,, (OBE)., İstanbul 1988, c. 7, Belge No.50

11 BOA., HNA., End. MT., Karton: 405, İçno: 2098; (OBE)., İstanbul 1988, c. 7, Belge No: 4

12 BOA., HNA., End. MT., Karton:597; (OBE)., İstanbul 1988, c. 7, Belge No.102

13 BOA.,Y.MTV. 37/14; (OBE)., İstanbul 1988, c. 7, Belge No. 3.

14 BOA., Y.EE., Dos. 553/159, Ks. 18, İçno:457; (OBE)., İstanbul 1988, c. 7, Belge No.35

içinde, uydurma ve abartılmış haberlerle İngiltere ve dünya kamuoyunu etkilemeye çalışmaktadır.¹⁵

Ermeni Vatanperverler Derneği'nin uydurma haberleri Avrupa'yı dolaşıp Amerika'ya kadar uzanmaktadır. Orada da gerek basın gerekse misyonerler yardımıyla Osmanlı devleti aleyhine bir hava oluşturulmaktadır.¹⁶

Propaganda kampanyasının en etkin vasıtası basında Osmanlı Devleti'ne saldırılar birbirini takip ediyordu. İngiltere basını; hayali muhabirlere atfen; Osmanlı Ülkesi'nde asayişin bozuk olduğu, Ermenilere işkence yapıldığı, Müslümanların Ermenileri ezdiği yolunda asılsız, çarpıtılmış haberler yayınlıyorlardı. İngiliz-Ermeni Derneği'nce uydurulan akla hayale gelmez haberlerle basın kampanyası aralıksız besleniyordu. Uydurulan haberler; Ermenilerin sesi haline gelen *Daily News*, *Morning Leder*, *Manchester Guardean*, *Reuter* ve diğer basında yer alıyordu.

Havas, *Reuter* gibi ajanslarla özellikle Londra basını sözde katliamın yapıldığı bölgelerden gönderildiği ileri sürülen haberleri, çoğu kez Ermeni hedeflerini tahakkuk ettirici yönde yayınlıyor, nadiren de Osmanlı Hükümeti'nce hazırlanan olayı aydınlatıcı mahiyetteki tamim ve tekiplere yer veriyorlardı.

İngiliz-Ermeni Derneği kurucusu Minas Tcheraz, hedefe varmak için birden ihtilale teşebbüs yerine, politik durumdan istifade etmek şartıyla teenni ile hareket etmeyi, kafi derecede kuvvet olmayan dağlık yerlerde eşkıya çeteleri teşkil edilmesini, Osmanlı Devleti tarafından zulüm ve işkenceye tabi tutuldukları hakkında Avrupalıları inandırmayı önermektedir.¹⁷

Basına büyük önem veren Ermeni ihtilalcileri bir yandan dünya basınına nüfuz etmeye çalışırken bir yandan da mütemediyen yeni yayınlar çıkarıyorlardı.

Londra, İngiliz-Ermeni Derneği¹⁸ ve bu derneğin radikallerinin teşkil ettikleri Ermeni Vatanperverler Derneği bir yandan İngiltere Hariciye Nezareti¹⁹ diğer taraftan ABD Başkanı Cleveland'a Berlin Muahedesi'nin 61. maddesinin tatbiki²⁰ için imzacı devletlerin

15 (OBE), İstanbul 1988, c. 8, s.XIX.

16 BOA., HNA., End. S-2., Karton: 328/2, İçno: 5803/103; (OBE), İstanbul 1988, c. 8, Belge No: 58.

17 BOA., HNA., End. MT., Karton: 737; (OBE), İstanbul 1989, c. 17, Belge No. 38.

18 BOA., Y.EE., Kar.XV., Ks. 36, Z. 146-419; (OBE), İstanbul 1990, c. 23, Belge No. 53.

19 BOA., HNA., End. S-III., Karton: 314; (OBE), İstanbul 1990, c. 23, Belge No. 20.

20 BOA., HNA., End. MS., Karton: 85, Ev.no. 182; (OBE), İstanbul 1990, c. 23, Belge No. 24.

müdahalesini sağlamak ve yeni bir idare sistemine kavuşmak²¹ için siyasi yoldan faaliyetlerini yürütürken bir yandan da olayı abartarak²² dünya Hıristiyan kamuoyunu aynı paralelde hazırlamak için dini müesseseleri ve basını kullanıyorlardı.

Gladstone ve iktidardaki partisinden yüreklenmiş görünen İngiliz-Ermeni Derneği'nin, Gladstone kabinesinin iki eski bakanıyla Avam Kamarası liberallerinden yedisinin oluşturduğu Ermeni ihtilalci komitesine yardım eden, İngiltere kanadı²³ bir yandan kabineyi sıkıştırırken bir yandan da Canterbury Piskoposu'yla da dini müesseseleri seferber etmiş, bu hava Londra basınıyla gerek İngiltere gerekse ABD kamuoyunu ciddi surette etkilemişti.

Londra'ya intikal eden Hınçak Partisi'nin kurucusu Nazarbekyan, *Hınçak* gazetesini bir İngiliz matbaasında bastırarak yayın hayatına sokmuştu ve burayı bir merkez olarak kullanıyordu.²⁴

İNGİLTERE'DEKİ ERMENİ PROPAGADASINA KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NİN TEDBİRLERİ

Osmanlı Devleti İngiltere'deki Ermeni faaliyetlerini takip etmek ve gerekli tedbirleri almak için büyük bir çaba göstermiştir. Bu konudaki en büyük görev ise İngiltere'deki Türk Büyükelçilerine düşmüştür. Uzun süre Londra'da görev yapan Musurus Paşa (1851-1885), İngiltere'deki Ermeni faaliyetleriyle pek ilgilenmemiştir. Onun yerine Londra'ya Büyükelçi olarak atanan Rüstem Paşa (Kasım 1885), Ermeni faaliyetlerini çok dikkatli ve titiz bir şekilde takip etmiştir. Dirayetli ve başarılı bir diplomat olan Rüstem Paşa, İstanbul ile koordineli olarak çalışmış, bütün gelişmeleri anında değerlendirerek haber vermiş, aldığı talimatları da aynı şekilde uygulamaya çalışmıştır. Onun ölümünden sonra bu göreve Antopula Paşa atanmıştır. (Ocak 1896-Aralık 1902)

Osmanlı Devleti, bir yandan İngiltere basınında sürdürülen düşmanca yayınlara Londra'daki büyükelçilik kanalıyla tekzipler yetiştirmiş, bu tür yayın yapan gazetelerin ilgili nüshalarının yurda girişlerini yasaklamış, diğer yandan da olayların gerçek yüzünü gösteren belgeleri dış basında yayınlattırarak aleyhinde oluşan kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır.

21 BOA., Y.EE., Kar.96., Ks. 35, Z. 30-85, Ev.no: 33/4297; (OBE), İstanbul 1990, c. 23, Belge No. 30, 40.

22 BOA., HNA., End. TS., Karton: 85, Ev. No: 207; (OBE), İstanbul 1990, c. 23, Belge No. 127.

23 BOA., HNA., End. S-III, , Karton: 5-288, Dos. 11, İç no: 28; (OBE), İstanbul 1990, c. 24, Belge No. 56.

24 BOA., HNA., End. MT., Karton: 762, Ev. no: 831; (OBE), İstanbul 1990, c. 24, Belge No. 19, 127.

Ermeni Vatanperverler Derneği Başkanı Agopyan tarafından Londra'da²⁵ *Daily News, Times, Manchester Guardian* gibi gazetelere verilen yalan haberleri, hemen tekzip etme yoluna gitmiştir.²⁶

Yine Ermeni Vatanperverler Derneği yayın organı olan *Haissadan* gazetesinin çıkışını önlemek için önce Londra ve sonra Paris'de girişimler yapılmış, her iki memleketin kanunlarının bu neşriyatı men etmeye imkan vermediği şeklinde cevaplar alınmıştır.²⁷ *Haissadan* gazetesinin neşrinin men edilmesi maksadı ile Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın Salisbury nezdinde yaptığı girişimler neticesinde Londra polisi tarafından gazete idarehanesinin araştırılmıştı.

Londra Büyükelçiliği bu işlemlerin yanında, kasıtlı olarak yapılan yayınların kaynaklarını da araştırmaktaydı. Londra gazetelerinin bu sorumsuz tutumlarına son vermek için, bu gazetelerin İstanbul muhabirlerinin çağrılarak izahat istenmesi ve gerekirse bunlar aracılığıyla tekzip yoluna gidilmesi gibi önlemleri de düşünülmüştür.

Bütün bu olaylar sırasında Londra basını çoğunlukla muhalefeti tutmuş olmakla beraber Rüstem Paşa'nın tekzipleri de gazetelerde yer almıştır.

Propaganda için en güçlü demokratik bir ortamı Londra'da bulan Ermenilerin bu propagandalarını önlemek için bir çok kez İngiltere Hükümetinin yardımı talep edilmesine rağmen bunda başarı sağlanamamıştır. *Daily News*'un Osmanlı Devleti aleyhindeki neşriyatı için 18 Eylül'de İngiltere hariciyesi nezdinde girişimde bulunulmuş, fakat bir sonuç çıkmamıştır. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa Babialî'ye durumu özetle şöyle aksettirmektedir;

Hariciye Nezareti yetkilisi girişimimize şu cevabı vermiştir: 'İngiliz Hükümeti bu saldırılardan dolayı çok üzüntülüdür. Ama bu saldırılar bizim hükümetimiz aleyhine de yapılmaktadır. Bunlar Muhalefet Partisinin hükümetimiz aleyhindeki saldırıdır ve hükümetimizi olaylara kayıtsız kaldığı iddiasıyla kamuoyu önünde suçlamak istemektedirler. Ancak bu gibi gazetelerin yayınlarının etkisi oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla önem verilmemelidir. Olaylara Ermeni ihtilaline gidilmekte olduğu gözüyle bakılamaz. Osmanlı Hükümeti kendisine bağlı teb'asını Kürt beylerinin saldırılarına karşı

25 BOA., Y.A.HUS., 216/42; (OBE), İstanbul 1988, c. 6, Belge No:95.

26 BOA., HNA., End. TS, Karton: 13, Dosya: 7, İç no: 53;(OBE), İstanbul 1988, c. 6, Belge no:85.

27 BOA., HNA., End. MT., Karton: 575, İç no: 99; (OBE), İstanbul 1988, c. 6, Belge No.109.

koruyacak önlemler alırsa tahrik ve teşvikler durabilir. Sözlerim İngiltere Hükümetinin görüşüdür'.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, Ermenilere yapılan sözde zulüm ve Ankara mahkemesi üzerinde, *Daily News* da dahil, politik gazeteler artık durmazlarken din derneklerinin, galiba misyonerlerin teşvikiyle, kendi idarelerindeki gazetelerde bu konudan hala bahsettirdiklerini vurguladıktan sonra, bundan maksadın halkın misyonerler için bağış yapmaya teşvikten ibaret olduğuna işaret ediyordu.²⁸

İngiliz basınının Osmanlı Devleti aleyhindeki neşriyatının sebepleri üzerinde düşünen Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa bu durumu; Ermeni komitelerinin faaliyetlerine, İngiliz Hükümeti'nin göz yummasına, dini taassuba, kiliselerdeki aleyhteki vaazlara, Gladstone'un aleyhteki demecine bağlıyordu.

Geçmişte durumu aydınlatmak için gazete idarelerince kabul edilen yazıların tirajı azaltacağı, hatta gazetenin geleceğini gölgeleyebileceği endişesiyle reddedildikleri üzerinde duruyor, bunda İngiliz-Ermeni Derneği'nin başrolü oynayarak, İstanbul, Atina, Viyana ve Amerika bürolarını harekete geçirdiğini, bunu takiben fanatik Protestanların faaliyetlerini arttırdıklarını belirtiyordu.

Rüstem Paşa, Lord Kimberley'in, halkın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı büyük bir gösteriye kalkmasını yatıştırmak için İngiltere Hükümeti'nin elinden geleni yaptığını söylemesine rağmen başarılı izlerinin görülemediğini sözlerine eklemekteydi.

Babıali Rüstem Paşa'ya gönderdiği makale tasarılarıyla bu yalan haberleri tekzip ettiği gibi dünya kamuoyunu aydınlatacak bilgiler de vermekteydi.

Stevenson'un Avam Kamarası'nda Ankara Mahkemesi'nin hayal kırıklığı yaptığı yolundaki konuşmasına karşın davanın aleni, adil, şahitlere ve delillere istinaden yapıldığı belirtilmiş,²⁹ Padişah'ın Ankara Mahkemesinin verdiği cezaların indirimiyle ilgili tamimi yabancı dile çevirerek süratle yayınlanmıştır.³⁰

28 BOA., HNA., End. TS, Karton: 73/1, Ev. : 308;(OBE), İstanbul 1989, c. 16, Belge No. 47.

29 BOA., HNA., End. S-III, Karton, 300, D.32, Ev.no.5505/133; (OBE), İstanbul 1988, c.15, Belge No:7.

30 BOA., HNA., End. S-III, Karton, 300, D. 32, Ev.no. 19669/358; (OBE), İstanbul 1988, c.15, Belge No:12.

İNGİLTERE'DE FAALİYET GÖSTEREN ERMENİ DERNEKLERİ

İngiltere'deki Ermeni propagandasının başarılı olmasının altında yatan gerçeklerden birisi de Ermenilerin kurduğu derneklerdir. Bu derneklerden özellikle iki tanesi İngiliz kamuoyunun Ermenilere sempati göstermesinde çok etkili olmuştur. Londra'da faaliyet gösteren bu derneklerden birincisi İngiliz-Ermeni Derneği, ikincisi Ermeni Vatanperverler Derneği idi. Bu derneklerde bir çok İngiliz de görev almış, bazı parlamenterler başkanlık yapmış, basınla çok sıkı ilişki kurmuşlardır.

İngiliz-Ermeni Derneği

İngiltere'deki Ermeni derneklerinin en önemlisi olan bu derneğin üyelerinin çoğu İngiliz idi. Minas Tcheraz tarafından kurulan bu dernek, Berlin Muahedesi'nin 61. maddesinin uygulanmasını sağlamak amacıyla kurulmuştu.³¹ Derneğin İngiliz kanadında Gladstone kabinesinden iki eski bakan ile liberallerden yedi parlamenter bulunmaktaydı.

Londra İngiliz-Ermeni Derneğinin Başkanlığını Liberal Parti'den Milletvekili Mr.Francis Stevenson yapıyordu. Derneğin yıllık toplantısında yaptığı konuşmada, Büyük devletler Berlin Muahedesinin 61. maddesiyle Ermenilere karşı yükümlülük almışlardır. İngiltere Kıbrıs Mukavelesiyle bu yükümlülüğü bir kez daha yüklenmiş durumdadır diyerek Ermenileri sevindiriyordu. Londra'da İngiliz-Ermeni Derneği'nin yıllık raporunda, derneğin Ermeni kilisesi ile irtibatı bulunduğu açıklanmıştır. (Cilt 11, Belge No:)

Öte yandan Londra İngiliz-Ermeni Derneği eski başkanı Mr.Bryce şerefine verilen yemekten bahseden ve onu öven 13 Mayıs 1893 tarihli *Daily News*'da özetle, İngiltere'nin Berlin Muahedesi yükümlülüklerini yerine getirmesini hatırlatarak bunun İngiliz Ermeni Derneğinin hedefi olduğuna işaret etmiş, bunda ne sultanla kavga ve ne de Türkiye'ye karşı bir düşmanlık olmadığını ve Ermeni idaresinin gerçekçi reformu ile Babıalî'nin yeni bir kuvvet kazanacağını, bu işin idealinin Lübnan modeli bir idare olduğunu, Ermenilerin bu bölgede çoğunluk değilse de en büyük azınlık olduğunu vurgulamıştır. (Cilt 13, Belge No:)

31 BOA., Y.EE., Dos., 49/2-4-3, Ev.no. 11; (OBE), İstanbul 1990, c. 26, Belge No:67.

İngiliz-Ermeni Derneği Başkanı Stevenson aynı zamanda liberal parlamenterlerdendi, Ermenilerin yalan yanlış her türlü meselesini Avam Kamarası'na getiriyor ve konunun propagandasının İngiliz ve dünya kamuoyuna yayılmasını ve güncelliğini korumasını sağlıyordu.

Londra İngiliz-Ermeni Derneği üyelerinin Rus yanlısı yeni Katogikos Krimiyan'la birlikte çektiydikleri bir hatıra fotoğrafı, İngiliz Parlamentosu üyelerinden Mr. Bryce, Mr. Mundella, dernek başkanı Stevenson ve Paris Ermeni Vatanperverler Derneği başkanı olduğu söylenen Mr. İkender de bulunmaktaydı.³² İngiliz Ermeni Derneği zaman zaman toplantılar yapmaktaydı bu toplantılardan birine Stevenson başkanlık yapmıştı. 'Ararat Toprağı, Ermenistan ve Ermeniler' adıyla düzenlenen üç günlük bu seminere çoğu yaşlı kadınlardan oluşan 89 kişi katılmış ve sona doğru salonda bunlardan ancak yarısı kalmıştı.³³

İngiliz-Ermeni Derneği, kendisini tanıtabilmek, ve yaptığı faaliyetlere dikkat çekebilmek için Londra Osmanlı Büyükelçiliği'ne müracaat etmiş, 4 kişilik bir heyet Büyükelçiliğe dilekçe vermek istemişlerse de, dilekçeyi kabul etmenin bu derneği tanıma manasına geleceği düşünülerek Dernek Başkanı Stevenson'a Elçilik kanalıyla 'İngiliz uyruklarının dilekçe verecekleri makamın Türkiye Büyükelçiliği olmadığı, Büyükelçinin bu hususu ne müzakere ve ne de bu konuda müdahale etmek istemediği' bildirilmişti.³⁴

İngiliz-Ermeni Derneği kurucusu Minas Tcheraz, hedefe varmak için birden ihtilale teşebbüs yerine, politik durumdan istifade etmek şartıyla teenni ile hareket etmeyi, kafi derecede kuvvet olmayan dağlık yerlerde eşkıya çeteleri teşkil edilmesini, Osmanlı Devleti tarafından zulüm ve işkenceye tabi tutuldukları hakkında Avrupalıları inandırmayı önermektedir.³⁵

Ermeni Vatanperverler Derneği

Ermeni Vatanperverler Derneği 1886 yılında Londra'da Diyarbakırlı bir Ermeni olan Agopyan tarafından kuruldu. İngiliz-Ermeni Derneği'ni davaları açısından pasif bularak ayrılan

32 BOA., Y.A.HUS., 285/44-1,2; (OBE), c. 16, Belge No: 69.

33 BOA., HNA., End. S-III, Karton, 284, D.7, Ev.no.17857/546; (OBE), İstanbul 1989, c. 16, Belge No:80.

34 BOA., HNA., End.TS-2, Karton, 73; (OBE), İstanbul 1989, c.16, Belge No:24.

35 BOA., HNA., End. MT., Karton: 737; (OBE), İstanbul 1989, c.17, Belge No:38.

Ermeniler bu dernekte bir araya geldiler.³⁶ Bu dernek yayın organı olarak *Haissadan* adında bir gazete neşretmeye başladı. Bir süre sonra *Haissadan* gazetesinin yayınına son verilerek yerine derneğin himayesinde *Anglo-Armenian* adında aylık küçük bir gazete çıkmaya başlamıştır.³⁷

Bütün tahriklerin merkezi olan Londra'da Ermeni Vatanperverler Derneği; başta Gladstone olmak üzere, Ermeni dostu milletvekilleri ve basınla daha sıkı bir işbirliği içinde, uydurma ve abartılmış haberlerle İngiltere ve dünya kamuoyunu Ermeniler lehine çevirmeye çalışıyordu.

İstanbul Ermeni patriği, İngiliz-Ermeni Derneği'nin kurucusu Agopyan'ın hiçbir temsil yetkisi olmadığını defalarca söylemesine rağmen, Agopyan etkin bir çabanın içindeydi. Avam Kamarası'nın radikal üyeleriyle birlikte, Ankara Mahkemesi kararlarının adil olmadığı yolunda, hazırlanan broşür gazetelere dağıtılıyor.

Agopyan'ın, yanında bir paket basılı evrakla yeni Katogikos Krimiyan'la görüşmek üzere Viyana'ya gittiği haber alınmışsa da yapılan bütün araştırmalara rağmen³⁸ bu mülakat doğrulanamamıştı.³⁹

Manchester'de Ermeni Faaliyetleri

Manchester'de Ermeni faaliyetlerini yönlendiren iki kişi vardı. Bunlardan biri Manchester Ermeni Kilisesi Papazı Baronyan, diğeri de Andressiyan adlı bir Ermeniydi. Birincisi Londra İngiliz-Ermeni Derneğinin, parlamento ve İngiliz kilisesiyle ilgili olup Ermeni propagandalarını bu kesime taşıırken, diğeri de Ermenilerin sesi haline gelen *Manchester Guardian*'a Ermeniler lehine yazılar yazarak kamuoyunu etkilemeye çalışmaktadır.

Manchester şehri tüccar muhitiydi ve buradaki Ermeniler Türkiye ile ticaret yapmakta, dolayısıyla Londra'dakine benzer bir dernek kurarak çıkarlarını riske sokmak istemiyorlardı. Ama genellikle Ermeni ihtilalcilerine sempati besliyor ve mali bakımdan destekliyorlardı.⁴⁰

36 BOA., HNA., End. MT., Karton: 737; (OBE), İstanbul 1990, c.26, Belge No:58.

37 BOA., HNA., End. S-III, Karton: 305, Dos.No: 51; (OBE), c.15, Belge No:126.

38 BOA., HNA., End. S-III, Karton: 284, D. 7, Ev.no. 368; (OBE), İstanbul 1988, c.15, Belge No:55

39 BOA., HNA., End. S-III, Karton: 284, Dosya:5; (OBE), İstanbul 1988, c.15, Belge No:89.

40 BOA., HNA., End. S-III, ,, Karton: 284, Dosya:7, İçno: 76; (OBE), İstanbul 1988, c. 12, Belge No:146.

**Ermeni Soykırımı
iddialarının ortaya çıkıp
yaygınlaşmasının en
önemli sebeplerinden
biriside Ermenilerin
çeşitli ülkelerde yaptıkları
propaganda faaliyetleridir.**

SONUÇ

Ermeni Soykırımı iddialarının ortaya çıkıp yaygınlaşmasının en önemli sebeplerinden birisi de Ermenilerin çeşitli ülkelerde yaptıkları propaganda faaliyetleridir. 1878'den itibaren sistemli bir şekilde dünya kamuoyunu etkilemeye çalışan Ermenilerin bu konuda başarılı oldukları da gelinen son noktadan anlaşılmaktadır. Fransa'nın Ermeni Soykırımı'nı yasalastırması, birçok dünya ülkesinin parlamentolarında bu konunun görüşülüp karar aşamasına gelmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nde Kongre'de görüşülmesi ve her 24 Nisan'da Amerikan başkanlarının gayet ağır ifadelerle dolu konuşmalar yapmaları bunu açıkça göstermektedir.

İngiltere, Ermeni sorununun ortaya çıkmasında başrolü oynayan iki devletten biridir. Her zaman Ermenileri kendi politikası için bir araç olarak kullanmış, Ermenileri daima aldatmıştır. Ermeni propagandasına bir üs görevi yapmış, Ermeni komitecilerine destek olmuş, onları daima desteklemiş olmasına rağmen, milli menfaatleri değişmeye başlayınca onları yüzüstü bırakmıştır.

ERMENİ MEMURLARIN DUYUN-I UMUMİYE İDARESİNDEKİ İSTİHDAM MESELESİ

Yrd. Doç. Dr. Erdoğan KESKİNKILIÇ*

Title: *The Issue of the Employment of Armenian Civil Servants in the Public Debtor Administration*

Abstract: *Minority administration of Ottoman State had many problems both at the end of 19th century and at the beginning of 20th century. Nationalistic ideals which resulted from the French Revolution influenced the Ottoman territory. With the provocations of Russia, the Christian minorities in Balkans and elsewhere started independence wars and wanted their own state. Although Ottoman had some administrative problems, Ottoman administration did not discriminate Muslim and Christian communities. Ottoman State had to take some security measures due to the riots of Christian minorities. One of these riots is the Armenian Riot. With Russian provocations, they wanted an independent Armenian state. Armenian struggle continued before and after the 1st World War. Armenian rebellion gangs began to murder innocent civilians during the war. Because of this fact, Ottoman State emigrated the Armenians from the densely populated Eastern Anatolia to central areas and Syrian district. In this article, the position of Armenian officers who were exempt from this obligatory immigration (tehcir) because they were working for Regie Administration and Ottoman Public Debt Office.*

Keywords: *Ottoman State, Armenian Rebellion, Obligatory Immigration (Tehcir), Ottoman Public Debt Office, Regie Administration (Ottoman Tobacco Monopoly)*

Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşayan Ermeniler, tarihi süreç içerisinde devletin çeşitli müesseselerinde kabiliyet ve becerilerine göre istihdam edilmişlerdir. İstihdam edildikleri sahada önemli hizmetler gören Ermeniler, özellikle hariciye ve maliye sahalarında etkin rol oynamışlardır. Ermenilerin, Osmanlı Devleti içindeki istihdam meselesi konusunda çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. En kapsamlı olanlardan biri de bir

* Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul.

Ermeni rahibi tarafından yazılmıştır.¹ Bu eserde de diğer çalışmalarda olduğu gibi, Ermenilerin Osmanlı kamu kuruluşlarındaki hizmetleri anlatılmaktadır. Bu makalede ise, gerçek bir kamu kuruluşu olmayıp fakat kamu kuruluşu gibi çalışmış olan yabancı sermayeli kuruluşlardan Duyun-ı Umumiye ve Reji İdarelerindeki Ermeni memurların istihdam konusu incelenecektir.

Osmanlı Devleti Borçları'nın ödenmesi için 20-12-1881 (28 Muharrem 1296) günü imzalanan Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesi uyarınca, biriken borçların ödenmesi gereken miktarı, ödeme şekli, ödenecek para birimi gibi konuları yürütecek ve yönetecek bir idare kurulmuştu.² Halk arasında Duyun-ı Umumiye İdaresi diye bilinen bu idare kısa bir süre içinde merkez ve taşra teşkilatını kurarak devlet içinde ayrı bir bürokrasi meydana getirmişti. Merkezi İstanbul'da bulunan İdare,³ taşrada nazırlık veya merkez müdüriyeti, (bölge müdürlüğü), müdüriyet, (il müdürlükleri), memuriyet, (ilçe ve daha küçük birimlerdeki görevliler) isimleriyle teşkilatlanmıştı. İdare'nin personel sayısı daha kuruluşunun ilk yılında (1882-1883), 21 nezaret, 65 Müdüriyet ve 513 Memuriyet olmak üzere merkez teşkilat dahil toplam 3040 personelden oluşmaktaydı.⁴ Bu personelin 2719'u Müslüman, 266'sı gayri-Müslim Osmanlı vatandaşı ve 55'i de yabancı uyruklu idi. İdare, zamanla daha geniş bir personel ağıyla yapılmış 1895 yılında 4518 Müslüman, 297 gayri-Müslim Osmanlı ve 54 Avrupalı olmak üzere toplam 4869 personele ulaşmıştır. 1898 yılı sonuna gelindiğinde nezaret sayısı artarak 26'ya müdüriyet ve memuriyet toplamı ise 720'ye yükselmişti.⁵ İdare'nin merkez teşkilatındaki üst düzey idareciler genellikle yabancılardan, taşra çalışanları ise

- 1 Y.G.Çark, *Türk Hizmetinde Ermeniler*, (İstanbul : 1953).
- 2 Duyun-ı Umumiye İdaresi, *Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye'nin suret-i tesviyesi hakkında takarrür eden mukavelat üzerine tanzim olunup meriyet-i ahkamina bilistizan İrade-i Seniyye-i Ceneb-ı Padişahi şerefsudur buyurulmuş olan nizamname*. Tarihsiz, s. 28.
- 3 Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin merkez binası 1987 yılında yapılmış, 1933 yılında Maarif Vekaletine devredilmiş ve bu gün İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılmaktadır. Yapılışı için, BOA., İrade-i Maliye., 1310.M.22. Binanın plan ve projeleri İstanbul üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır Maarif Vekaletine devri için, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 4-3-1933 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı, D.No:133/125, F.Kod:30.12.1.2, Y.No:34.15.15.
- 4 Vincent Caillard, (1882-1887 arası İngiliz, Alman, ve Belçika tahvil sahipleri temsilcisi) *Report on the Revenues ceded by Turkey to the bondholders of the Ottoman Public Debt, showing the results obtained during the first quinquennial period (1882-1887) and some remarks on cognate subjects*. (İstanbul :1887) s. 10.
- 5 Leon Berger, *Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin 8/20 Kanun-ı Evvel 1881 tarihinden 1/13 Mart 1898 tarihine kadar ilk onaltı sene-i maliye muameleleri zarfında şekli-i tesis eden suret-i muamelelerini mübeyyin hülasası* (Mütercim Mehmet Es'ad), (İstanbul : 1315). s.14. (Leon Berger Fransız tahvil sahibi temsilcisi sıfatı ile 1902-1907 arası Duyun-ı Umumiye İdaresi başkanlığı yapmıştır.)

çoğunluğu Türklerden oluşan Osmanlı vatandaşları arasından seçilmekteydi.

Muharrem Kararnamesine göre tütün işletme hakkı Duyun-ı Umumiye İdaresine verildiğinden İdare, tütün işletme hakkını 1884 yılından itibaren yeni kurulan Reji şirketine devretmişti. Reji İdaresindeki teşkilatlanma da Duyun-ı Umumiye İdaresine benzer şekillenmişti.

Osmanlı Devleti'nin Ermeni vatandaşları, sayıları zamana göre değişen miktarda bu iki kuruluştaki çalışmışlardır. Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin resmi dayanağı olan Muharrem Kararnamesi'nin hazırlanması için Avrupalı tahvil sahipleri ile görüşmelerde bulunan Osmanlı Devleti temsilcilerinden birisi de Divan-ı Muhasebat Reisi olan Çamiç Ohannes Efendi idi.⁶ Çamiç Ohannes Efendi, Sakızlı Ohanes Paşadan⁷ sonra Osmanlı maliye dairelerinde çalışmış belirgin kişilerdendi. İyi bir iktisat eğitimi görmüş olan Çamiç Ohannes Efendi, 1879'da Muhasebat Dairesi'nin hem kurucusu hem de başkanı olmuştu.⁸

Ermeniler genellikle bu iki İdare'nin kalem ve muhasebe kısımlarında görevlendirilmişlerdir. 1893 yılına ait Sicilli Ahval-i Umumiye Defteri kayıtlarında, Duyun-ı Umumiye İdaresinde 64 Ermeni memurunun çalıştığı görülmektedir. Adı geçen defterden alınan bir kayıt örneğinde⁹ memurların isimleri, maaşları, devlet hizmetine giriş tarihleri, aldıkları rütbe ve nişanlar yer almaktadır. Beş adet üst sınıf yöneticilikte bulunan memurlar hariç, tamamı orta ve alt sınıf memuriyetlerde çalıştıkları görülmektedir. Bu beş yöneticinin maaşı ayrı tutulacak olursa ortalama maaşları aylık 400 kuruş civarındadır. Ermeni memurların bu ortalama maaşı, aynı dönemde Ziraat Bankası ve Şirket-i Hayriyye gibi diğer hususi müesseselerin verdikleri maaşlar civarındaydı. Ziraat Bankası ve Şirket-i Hayriyye memurlarının 1890 yılı ortalama maaşı 415, 1895 yılı ise 445 kuruşdu.¹⁰ Yüksek rütbeli memurlardan Memleha Müdürü Nezir Efendi 4500, Erzurum Duyun-ı Umumiye Nazırı Kirkor

6 -Erdoğan Keskinlik, 'The Ottoman Duyun-ı Umumiye (Public Debt) Administration' *The Turks*, Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek,(ed.) (Ankara: Yeni Türkiye, 2002) C.4, s. 652.

7 -Ohannes Paşa'nın kısa hal tercümesi için bk, Y.G.Çark, Türk Hizmetinde Ermeniler; s. 161-165; Arzu Tozdoğan Terzi, 'Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar', *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (24-25 Mayıs) (İstanbul : 2002) s. 26-29.

8 -Y.G.Çark, a.g.e.; s. 207-208

9 -Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Parekende Evrakı, Sadaret(Y.PRK. A) 9/4.Bk:Ek: 1 .

10 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1970) s. 210.

Efendi 4000, Halep Duyun-ı Umumiye Nazırı Ohannes Efendi 2500, Dava Vekili Apikyan Efendi 2500, Pul ve Evrak-ı Sahiha Bey'iyye Nezaretinde Tahrir Memuru ve Nazır Muavini Diçen Efendi 2000 kuruş aylık maaş almaktaydılar. Ermeni memurların aldıkları maaş miktarları, İdarenin 1317 tarihinde yayınlamış olduğu Duyun-ı Umumiye İdaresi Memurin Nizamnamesi'nin 1, 2 ve 3. maddelerinde belirtilen maaş tüzüğüne uygun olarak verildiği görülmektedir.¹¹

Ermeni memurların (DUİ) sayıları ve aldıkları maaş miktarları aşağıda görülmektedir.

Maaş Miktarı/Krş	200	250	300	350	400	450	500	600	750	800	900	600	750	800	900
Memur Sayısı	2	5	12	11	9	4	8	3	1	3	1	3	1	3	1

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi memur maaş miktarı 250-500 kuruş arası yoğunlaşmaktadır. Ez az maaş 200 kuruş en çok maaş ise 4500 kuruş idi.

1893 yılına ait bu kayıta Ermeni memurlarının yedi tanesi İstanbul'da, bir tanesi Bozcaada'da, diğerlerinin tamamı Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Anadolu dışındaki Asya topraklarında çalıştıkları görülmektedir. Memurların çoğunun devlet hizmetine giriş tarihi belirtilmiştir. Bu dosyadaki kayıtlara göre devlet hizmetine en erken giren Artin Efendi'dir. 13-12-1861 tarihinde hizmete başlayan Artin Efendi, Ayvalık Duyun-ı Umumiye Sandık Memuru olarak görev yapmaktaydı. Yine bu dosyaya göre en geç devlet hizmetine giren ise, 14-10-1891 tarihinde devlet memuru olan Zaho Duyun-ı Umumiye Memru Ağacan Efendi'dir. Duyun-ı Umumiye İdaresinde çalışan memurlar da diğer devlet memurları gibi ehliyet ve liyakatlarına göre taltif edilip ödüllendirilirdi. Erzurum Duyun-ı Umumiye Nazırı Kirkor Efendi, Mütamayızlık rütbesi ile taltif edilerek 4. sınıf Osmanlı ve 3. sınıf Mecidi nişanları ile ödüllendirilmiştir.

Devlet içinde barış ve güven ortamında yaşanılırken Duyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki Ermeni memurlar da normal iş hayatına devam etmekteydiler. Ancak Rusya ve İngiltere tarafından 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşması'nda 'Ermeni Meselesi' diye bir problem ortaya atılarak konu diplomasi

¹¹ Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Memurin Nizamnamesi, (Dersaadet : 1317) s. 4 - 7.

alemine mal edilmişti. Ermeni Meselesi'nden amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu toprakları üzerinde daha önce Balkanlar'da olduğu gibi bir takım politik oyunlarla ayrılıklar meydana getirilerek bu toprakların parçalanmasını sağlamaktı.¹² Böylelikle başlayan problemler, bazı ihtilalci Ermeni gruplar tarafından çeşitli şehirlerde farklı gösteri, isyan ve terör hareketlerine dönüştürülmüştü. Gelişen terörist hareketleri karşısında alınan önlemler yetersiz kalmış, 1895 yılındaki karışıklıklar imparatorluğun Ermeni nüfusu içindeki çalkantılara hız vermişti. Belli başlı iki ihtilalci terörist hareketlerinin (Hınçak ve Taşnak) yöneticileri, şiddet olaylarını çoğaltarak uluslararası kamuoyunun dikkatini Ermeni talepleri üzerine çekmeye ve yabancı devletlerin onların lehine müdahil olmasını sağlamaya çalışıyorlardı. 1896 ilkbaharında Taşnak hareketi İstanbul'da geniş çaplı bir terörist eylemi yapmaya karar verdi. Aynı anda Bab-ı Ali'ye, çeşitli polis karakollarına ve Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkezine saldırılacaktı.¹³

Planlar doğrultusunda yapılan 26 Ağustos 1896 yılında yapılan Osmanlı Bankası baskını ve sonrası gelişen terör olayları hükümette güvenlik endişesi doğurmuştu. Banka baskını sırasında bankada 125 banka personeli, 17 banka müşterisi olmak üzere toplam 142 kişi bulunmaktaydı. Rehin tutulan banka personelinin 11 Fransız, 5 Alman, 13 İngiliz, 11 İtalyan, 6 Avusturyalı, 18 Rum, 1 Rus, 1 Romanyalı, 1 Hollandalı, 58 Osmanlı vatandaşı idi.¹⁴ Banka baskını devletin mali itibarına zarar vermiş, iç ve dış piyasadaki dalgalanmalar olumsuz sonuçlar meydana getirmişti.

Bu olaylar neticesinde hükümet, Duyun-ı Umumiye İdaresi'nde çalışan Ermeni memurlarının envanterini çıkarmak istenmiştir. Banka baskını olayının hemen arkasından 7 gün sonra Mabeyn-i

12 -Cevdet Küçük, 'Ermeni Mes'elesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu', *Türk Kültürü*, C. XX, S.236 (Aralık 1982) s. 864.

13 -Osmanlı Bankasına Ermeni teröristleri tarafından 26 Ağustos 1896 yılındaki yapılan baskın ile ilgili ayrıntılı malumat, İstanbul'dan bankanın merkez komitesine gönderilen günlük raporlardan da yararlanılarak hazırlanan bankanın tarihçesi ve tarihsel fonksiyonunu anlatan Andre Autheman,(çev. Ali Berktaş) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmani-i Şahane*, (İstanbul : Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002)s.150-152.; Ethem Eldem,(çev. Ayşe Berktaş) *Osmanlı Bankası Tarihi*, (İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2000) s.231.240.

14 -BOA., (Yıldız Perekende Evrakı, Maliye Nezareti Maruzatı)Y.PRK.ML 16/66. Dosyada 06-09-1896 (25 Ağustos 1312) günü bankadan alınan banka baskını sırasında rehin tutulan isimleri ve tabiyeti belirtilen personel ve müşteri listesi mevcuttur. Rehine sayısında, 'Bankanın en az 140 çalışanının bankada rehin tutulduğu' (Sir Edgar Vincent'in raporlarına dayanarak) Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 232, ifade edilirken; Diğer bir kaynakta 'O sırada bankada yaklaşık 140 kişi vardı' ifadesi kullanılmaktadır.Bkz, Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmani-i Şahane*, s. 150.

Hümayun Başkitabet Dairesi'nden vilayetlere şifreli birer telgraf çekildi.¹⁵ Bu telgraflarda bulunan İrade-i Seniyye ile vilayetlerde bulunan Duyun-ı Umumiye ve Reji İdarelerinde çalışmakta bulunan Ermeni memurlarının isim, görev ve sayıları istenmişti. Bu şifreli telgraf emri üzerine vali veya mutasarrıflar derhal vilayet veya kazalarında bulunan adı geçen dairelerdeki Ermeni memurlarının istenilen envanterini yine telgrafla bildirmişlerdi. Öyle ki Diyarbakır, Van, Kudüs, Trabzon, Beyrut, Elazığ gibi çoğu vali veya mutasarrıflıklar gelen telgraflara istenilen envanteri yazıp aynı gün cevap vermişlerdi.¹⁶ Vilayet ve mutasarrıflıklardan gelen telgrafların bazılarında sadece Ermeni memurların çalıştıkları daire ve sayıları bildirilirken¹⁷ bazılarında da istenilen tüm ayrıntıları (isim, görev, sayı) kapsayan envanter bildirilmişti.¹⁸ Kastamonu, Tokat, Sivas, Hüdavendigar, Aydın, Basra, Halep, Adana, Ankara, Bahr-i Sefid, Erzurum, Mamuratül Aziz, Beyrut, Van, Diyarbakır, Trabzon, Kudüs, Bitlis, Konya vilayet ve mutasarrıflıklardan gelen cevabi telgraflarda merkez ve mülhakatlarındaki (bağlı bulunan yerler) çalışanlar da bildirilmiştir. Gelen telgraflarda belirtilen Ermeni memur sayısı toplamı 117 idi. Bunlardan 57'si Duyun-ı Umumiye İdaresi, 60 tanesi de Reji İdaresi personeliydi. Fakat bazı vilayet ve mutasarrıflıklardan gelen telgraflarda merkezde çalışan Ermeni memurlarıyla ilgili bilgiler gönderilmesine rağmen mülhakatlarındaki durumu daha sonra göndereceklerini bildirmişlerdi. Başkitabet Dairesi'nin taşra idareleri ile yaptıkları bu çalışma sonucu ortaya çıkan Duyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki Ermeni personelin sayısı ile 13-9-1893 tarihli Sicilli Ahval-i Umumiye Müdüriyeti kayıtlarındaki Duyun-ı Umumiye İdaresi Ermeni personel sayısının hemen hemen aynı olduğu merkez kayıtlarının da doğruluğunu göstermiştir.

Hükümetin yapmış olduğu bu çalışma, sadece memur envanterinin devlet tarafından güncelleştirilmesi olarak kalmış, devletin bu envanterle Ermeni memurları hakkında görevden almak, çalışma yer ve birimlerini değiştirmek gibi Ermeni memurlar adına olumsuz herhangi bir çalışma içinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Duyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki Ermeni memurlarına karşı bu tavrı Birinci Dünya Savaşı yıllarında da devam

15 BOA, (Yıldız Parekende Evrakı Umum Vilayet) Y.PRK.UM., 35/129

16 Vilayet veya Mutasarrıflıklardan gelen cevabi telgrafların çoğu aynı dosyada bulunmaktadır Rodos'dan gelen BOA., Y.PRK.UM., 35/116; Mamuratül Aziz'den gelen 35/ 121; Beyrut'tan gelen 35/123; Van'dan gelen 35/124; Diyarbakır'dan gelen 35/125; Trabzon'dan gelen 35/126; Kars'dan gelen 35/127.

17 Aydın'dan gelen telgrafta sadece sayı ve çalıştığı daire(Reji) bulunmaktadır. BOA., Y.PRK.UM., 35/110

18 Basra'dan gelen telgrafta isim, daire ve sayı bulunmaktadır. BOA., Y.PRK.UM., 35/ 111

**Çok uluslu bir şirket
gibi kurulup çalışan
Duyun-ı Umumiye ve Reji
İdarelerinde, sayıları az da
olsa, yabancı ve gayr-i
Müslim Osmanlı vatandaşı
çalışmaktaydı.**

etmiştir. Devlet ile bir takım çete, komita, isyan ve ihtilal hareketlerine girişen Ermeniler arasındaki bilinen siyasi ve askeri olayların gerçekleşmesine rağmen, Ermeni memurların adı geçen idarelerde devlet tarafından çalışmalarının devamının sağlanması, Osmanlı Devleti'nin hassasiyetini göstermesi açısından kaydadeğer bir uygulamadır. Savaş sırasında Duyun-ı Umumiye ve Reji İdarelerindeki Ermeni memurlar, özellikle Doğu Anadolu topraklarındaki yaşayan Ermeni vatandaşlarına genel kamu düzenini sağlamak amacıyla yapılmış olan mecburi tehcire tabi tutulmamışlardır. Hatta savaş esnasında bu idarelerin taşra teşkilatlarına yeni Ermeni memurlar alınmış, ancak alınan memurların isim, çalıştıkları yer ve iş, aldıkları maaş gibi bilgilerin İçişleri Bakanlığına gönderilmesi istenmiştir. Bu konudaki ilgili emir, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından vilayetlere gönderilen şifreli telgraflarla bildirilmiştir.¹⁹

Sonuç olarak, çok uluslu bir şirket gibi kurulup çalışan Duyun-ı Umumiye ve Reji İdarelerinde sayıları az da olsa yabancı ve gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşı çalışmaktaydı. Gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarından Ermeniler, bu kurumların maaş ve yönetim statüsü açısından yüksek rütbeli makamlarından orta ve küçük memuriyetlerine kadar hemen her biriminde çalışmışlardır. Osmanlı Devleti yöneticileri bazı Ermenilerin çeşitli terörist faaliyetlerine katıldığından dolayı tüm Ermeni milletini potansiyel suçlu olarak değerlendirmemiş, bu tür cezai işlemlerde seçici davranıp sadece suçu cezalandırmadaki evrensel hukuku yerine getirmeye çalıştıkları görülmektedir.

19 BOA, (Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemli) DH., ŞFR, nr. 60/48. Trabzon vilayetine gönderilen yazı için, BOA., DH., ŞFR., nr. 54/221

ERMENİSTAN'IN KURULUŞUNDA ÇARLIK RUSYA'NIN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ*

Title: *The Role of Tsarist Russia in the Establishment of Armenia*

Abstract: *The Southern Caucasia has been the second door opening to the world for Russia after the Balkans. It is certain that the region, which is the natural extension of Anatolia, has vital strategic importance for Russia when her geographic location is concerned. Russia has invited the Armenians to the Russian territory by offering worldly and religious privileges to them. The Armenian dependence on Russia began with the first campaign of Russia to Caucasia and it increased in time. The Armenians, who have ethnic and religious differences with Russia, have kept interest in Russia in order to undermine the Muslim domination. In response to this situation, the Russian rulers determined policies towards the Armenian, who were a minority in the second quarter of 20th century, in order to locate bases in the Georgian and Azerbaijani territories, which are the entrance gates to the hot waters. These developments have influenced determination of the political activities and military strategies of Russia towards Caucasia and Eastern Anatolia.*

Keywords: *Tsarist Russia, Armenians, Southern Caucasia, Hot Waters, Muslim Domination*

Rusya için Güney Kafkasya, Balkanlardan sonra dünyaya açılan ikinci kapı olmuştur. Anadolu'nun tabii bir uzantısı durumunda olan bölge; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının kavşak noktasında bir kilit konumundadır. Tarih boyunca Orta Asya'dan yapılan göçlerin ve büyük akınların, Hazar Denizinin kuzeyinden Anadolu ve Orta Doğuya geçişini sağlamıştır. O yüzden Rusya'nın coğrafi konumu göz önüne alındığında Güney Kafkasya'nın, hayati derecede stratejik önemi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rus yöneticilere Ermenileri tanıtan ilk olay, Karabağlı bir Ermeni din adamı olan İsrail Ori'nin Türklerin 1683 yılında Viyana önlerinde bozguna uğramasından sonra, 1698-1711 yılları arasında

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi, Elazığ.

Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'yı dolaşarak Ermenileri kurtarmak için bir Haçlı Seferi düzenlemeye çalışmasıdır. Ori, emeline muvaffak olamamış ise de, gezisi esnasında Rus Çarı Petro (1683-1725)'ya Kafkaslardaki, iki Hıristiyan topluluk olan Ermeni ve Gürcüler hakkında verdiği bilgiler bölgeye Rusların dikkatini çekmeye yetmiştir.¹

Çar Deli Petro, Kafkaslara yönelerek (1723-1724), Hıristiyan Gürcü ve Ermeniler ile ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzaladı. Bu temaslar neticesinde Petro, ticaret yollarını Doğuya doğru genişletmenin şartlarını oluştururken, bu konuda Ermenilerin ne kadar etkin olduklarını,² Rusya'ya sarsılmaz sadakatlerinin farkına vardı. Ruslar, Gürcü ve Ermenilerle ticaret yapmayı bu iki topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını okutmayı, kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyazı vermeye hazır olduklarını belirterek, Ermenileri Rus topraklarına yerleşmeye davet etti.³ Taraflar arasındaki bu antlaşma 1783 yılında içeriği genişletilerek yenilendi. Buna göre Ruslar, adı geçen toplulukları İran ve Osmanlı Devletine karşı korumayı da vaat ediyordu.⁴ Rusya'nın bu topluluklarla yaptığı mutabakat Çar I. Petro'nun 1725 yılında yazdığı vasiyet namesine de uygundu.⁵

- 1 M. Saray, 'Ermenistan Yol Ayrımında', Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 7; geniş bilgi için bkz. E. Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 743 vd.
- 2 İsrail oğullarından (Yahudilerden) başka hiç bir millet, Ermeniler gibi dünyanın dört bir yanına dağılımı değildir. Ermeni tüccarlar Bombay, Madras ve Kalkutta gibi şehirlerde çok büyük ve zengin topluluklar oluşturmaktadır. Ermeni tüccarların dünya ticaretinde önemli yerleri vardır. Bunlar dış ticaretlerinin büyük bölümünü uzak doğu ülkeleri olan Barma, Siam ve İngiliz egemenliği altındaki Hintli ve Çinli milletlerle yapmaktadır. Singapur, Kanton, Tava, Sumatra, Borneo Adaları da bunların içindedir. Ermeniler ayrıca Buhara, Kokant ve Şiva gibi Ortadoğu şehirleriyle de ticaret yapmaktadır. Para kazanma arzuları, onları Keşmir ve Afganistan'a kadar sürüklemiştir. İran'da büyük Ermeni topluluğu bulunmaktadır. Nadir Şah döneminden evvel, Hindistan'la yaptıkları ticaret sayesinde, çok zengin ve bolluk içinde yaşayan 12 bin Ermeni ailesi bölgede yaşamaktaydı. bkz. C. F. Neumann, Geschichte der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidschan nach Russland ausgewanderten, Leipzig 1834, s. 1 vd.
- 3 C. F. Neumann, a.g.e., s. 25; 1719 yılında Çar I. Petro Rus Ortodoks Kilisesinin üyelerine tanınan bütün hakları ülkesinde yaşayan Ermenilere de verdi. 1734 yılına gelindiğinde Çariçe Anna, Ermeni toplumuna kendi kilisesini yapma hakkını tanıdı. Bu durum 1744'te Çariçe Elizabeth ve 1763'te de Katarina tarafından da devam ettirildi. Rus yöneticilerin bu imtiyazları 1770 yılında Ermeni Kiliselerin Moskova ve Petersburg'da inşa edilmesine neden oldu. Bkz. L. Arpee, A History Of Armenian chirstianity, New York 1946, s. 244.
- 4 M. Saray, Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, İstanbul 1998, s. 164.
- 5 Çünkü Petro'nun vasiyetnamesine göre; İran'ı daima gerilemeye sevk etmeli ve bağlı durumda tutmalı ki, Rusya onu istediği zaman zahmetsizce öldürmeye kadir olsun, Ama Osmanlı Devleti hallolmadan İran'ın canı alınmamalıdır. Gürcistan ülkesi (yaklaşık olarak bugünkü Gürcistan ve Ermenistan'ın bulunduğu bölge), Kafkasya'nın şah damanıdır. Eğer Rusya buraları elde edecek olursa o zaman İran ve Osmanlı Devletinin alevi de sönecektir. Bunu için zaman kayıp etmeden Gürcistan'ı ve Kafkasya'yı zaptedip, İran'ın içte hakim durumda olan şahsiyetlerini kendinize hadim ve muti edeceksiniz. Hindistan'ın anahtarı Osmanlı Devletinin payitahtıdır. Çar Petro, Rus yöneticilere gidebildiğiniz kadar ilerleyin ki hedefiniz size yaklaşsın, zaman kayıp

Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve oradan destek umması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak yeşermiş ve giderek artmıştır.

yüzünden zayıf düşmüştü. Ermeniler ise Gürcistan ve İran'a bağlı Müslüman hanlıklarına dağılmış bir şekilde yaşıyorlardı.⁶

Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve oradan destek umması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak yeşermiş ve giderek artmıştır.⁷ Bu durum Rusya'nın, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde gerek siyasal, gerek askeri strateji belirlemede etkili olacaktır.⁸ Çünkü bölgede yaşayan Hıristiyan Ermeniler, Müslüman komşularıyla olan ilişkilerini yeterince olumlu bir çizgiye oturtamadıklarından aralarında anlaşmazlık hasil olmuştu. Bu ortam Ermenilerin arasında, Rusya'ya yakınlaşma arzusunu biraz daha artıyordu. Bundan dolayıdır ki, aralarındaki dinî birlikteliği öne çıkaran Rusya, mezhep farkına rağmen Ermenileri kendisine çekmeye başacaktır.⁹

etmeyin, aynı zamanda telaş ve acele etmekten imtina edin diyordu. Bu vasiyetname 1738 yılında açıklanmıştır. I. Petro'nun 1725 Yılında Yazdığı Vasiyetnamesi, için [bkz. Türk Kültürü, S: 323, (Mart 1990), s. 160 vd.] Rusya'nın ticaretini geliştirmek için daha geniş ve stratejik amaçları vardı. Gerilme devrinde olan Osmanlı ve İran devletleri ana hedefti. Osmanlı Devleti ile Türklerin yönettiği Şii İran arasındaki mücadeleler büyük ölçüde Güney Kafkasya'da (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) cereyan etmiştir. Uzun süre devam eden bu mücadele sırasında oluşan boşluğu zamanla Rusya dolduracaktır. Bkz. S. İhan, Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği, Ankara 1999, s. 45.

- 6 P. B. Henze, 'Ermeni Şiddetinin Kökeni', Uluslararası Terörizm Sempozyumu, (17-18 Nisan 1984), Ankara 1984, s. 179.
- 7 D. Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü', Ermeni Araştırmaları, S: 2, (Haziran, Temmuz, Ağustos 2001), s. 49.
- 8 J. McCarthy, Ölüm ve Sürgün, (nşr. B. Umar), İstanbul 1998, s. 25 vd; Rapor mahiyetinde Petros di Sarkis Gilanentz adlı bir ermeni tarafından Astrahan'da bulunan Arşevak Minas Tigranyan'a yazılan yazıda; adı geçen ermeni ruhani, Rusların güneye doğru yayılma hareketini teşvik ederek Hıristiyanların ve özellikle Ermenileri İran'ın baskıcı idaresinden ve Kafkasyalı kabilelerin akınlarından kurtarmak amacı ile Ermeni ileri gelenleri tarafından, Ruslar nezdinde mümessil olarak görevlendirilmiştir. Rus devlet ve askeri otoriteleri ile ilişki kurmuş olan Arşevak, aynı zamanda bu maksada yardımcı olan ermeni gönüllü kuvvetlerini de teçhiz etmiştir. Bkz. Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak, (nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1974, s. V.
- 9 Rusya, 1783'te Gürcistan'ı kontrol ederek kendisine bağladıktan sonra Kafkasya'daki yayılma siyasetinde üs olarak kullanmak üzere bir Ermeni devleti kurmayı düşünmüştür. [Bkz. R. Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, s. 107.] Kafkasya Ermenileri, Rusların bu bölgeyi istila etmesine yardımcı olmak üzere bir askeri birlik oluşturdukları gibi Rus Çarlarına da bağlılık ve destek sağlama sözü

Ermenilerin derebeylikler halinde yaşadıklarını, birbirlerine vatan hissi ve siyasi olaylarla bağlı olmadıklarını, sadece ananeleri, dil ve dinlerinin onları bir bütün halinde tuttuğunu bilen Rusya, 1796 yılında Astrakhan'dan yapılan müşterek kara ve deniz hareketinde Gürcü ve Ermenilerle arasındaki dinî birlikteliği çok iyi kullanarak, bütün doğu Kafkasya'yı kolayca ele geçirdi. Böylece Şirvan (Shemakhi), Şeki (Nukha) ve Karabağ (Shusha) hanlıkları Rusların eline geçmiş oldu. Daha sonra Kafkasya'da en önemli Türk merkezlerinden birisi olan Gence'nin de Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesi, Rusları Aras nehrine ulaştırdığı gibi, Erivan (Revan)¹⁰ Platosunun çevresinde ilk hakimiyetlerini tesis etmeleri imkanını da verdi. Bu durum aynı zamanda Ruslara Erivan ve Tebriz yolunu da açmış oldu.¹¹ 1801'de Tiflis Hanlığını kendisine bağlayan Rusya, bir taraftan Kuzey Azerbaycan'daki Azeri hanlıklarını ortadan kaldırmaya yönelirken, diğer taraftan da Anadolu'nun kapısına dayanmış bulunmaktaydı. Onun için bölgede çoğunluk oluşturmayan Ermenileri, bağlı oldukları Kilise teşkilatını ve bunlara bağlı din adamlarını kullanacaktı.¹²

20 Haziran 1804'te İran'la yapılan ilk savaştan sonra İran Şahı'nın bölgedeki otoritesi zayıflamış ve Rusya Eçmiyazin'le komşu olmuştur. Ermeniler bu tarihten itibaren aralarında ırk ve mezhep farkına rağmen Hıristiyan Rusya'ya karşı olan ilgilerini Müslümanların idaresinden kurtulmak için daha da yoğunlaştırmıştır.¹³ Bu durumu gören Rus yöneticiler, ılık denizlere çıkma noktasında bölgenin en önemli geçit yeri olan Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını yani Güney Kafkasya'ya hakim olmak için bölgede azınlık olarak yaşayan Hıristiyanları ve özellikle Ermenileri tarihi coğrafya ya uygun olarak organize etmeye başladı. 1816 yılında '*Lazarev ailesinin*'¹⁴ sağladığı imkanlarla Moskova'da

vermişlerdir. Bu cümleden olarak yöredeki sivil ve dinî görevliler Kafkasya'da Müslüman hanlıkların Ruslarca istila edilmesini desteklemişlerdir. Bkz. J. McCarthy, a.g.e., s. 25.

- 10 Erivan/Revan, Osman ve Ferit paşaların önderliğinde 1583 yılında ele geçirilerek Osmanlı Devletinin bir eyaleti oldu. 1616'da İranlılar tarafından geri alındı. 1634-39 yılları arasında tekrar Osmanlı Devletinin eline geçen Erivan, 1639'da Kasrı Şirin Antlaşmasıyla İran'a bırakıldı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle diğer Azerbaycan hanlıkları ile beraber Erivan'da müstakil bir Türk hanlığı olarak ortaya çıktı. Bu Hanlık 1857'deki Rus işgaline kadar bazen müstakil bazen de İran'a bağlı olarak varlığını sürdürdü. Geniş bilgi için bkz. M. Bala, 'Erivan', İA. IV, Eskişehir 1997, s. 311 vd.
- 11 W. E. D. Allen, P. Muratof, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 19.
- 12 A. Arslan, 'Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosuğu'nun Rolü', Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 20.
- 13 Bkz. H. F. B. Lynch, Armenia Travels and Studies I, New York 1901, s. 232.
- 14 Lazarev ailesi, konunun başında ifade edildiği gibi Çar Petro'nun davetine uyarak İran'dan Rusya'ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerindedir. Lazarev kardeşlerden L. N. Lazarev Rusya-İran diplomatik misyonunda tercüman olarak çalışıyordu. İ. L. Lazarev ise Rusya'nın doğu politikası üzerine Katerina'nın

'Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'¹⁵ kuruldu. Gençlerin eğitimi, sivil ve askeri hizmetlerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesi gibi genel amaçların yanında bu enstitü, özellikle Şark Dillerinin pratik ve teorik eğitimiyle meşgul oluyordu. Yine bu enstitü Rusya'da kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine de ağırlık veriyordu. Enstitü kuruluşundan 1831 yılına kadar geçen sürede 309 öğrenci yetiştirerek¹⁶ mezun etmişti. Bu mezunların büyük bir bölümü, okulun kurucularının beklentilerine cevap vererek, edindikleri seviyeli bilgiyi kendi toplumu arasında yaymaya başladı. Enstitünün başkanlığını Lazarev ailesinden Christoph yürütüyordu.¹⁷

Ermenilerin Kafkasya'da en büyük zaafı azınlık durumları idi. Zira kırsal alan haricinde bölgenin önemli yerleri Erivan, Gümrü, Karabağ ve Zengezur vilayetlerinde de Ermeni çoğunluğu yoktu. Erivan dahil olmak üzere bölgenin her yerinde Türkler çoğunlukta idi.¹⁸ XVIII. yüzyıl sonunda Erivan Hanlığının çevresinde Ermeniler nüfusun ancak % 20'sini oluşturuyordu.¹⁹ Bunlarda, Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun her yerine dağılmış bulunuyorlardı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bile bölgenin hiçbir yerleşim biriminde çoğunluk oluşturamıyorlardı. Ancak Ermeniler de tıpkı Müslümanlar gibi kendilerini bu toprakların sahipleri sayıyorlardı. Çünkü Kutsal

danışmanlığına kadar yükselmişti. 1774 yılında II. Katerina L. N. Lazarev'e asiltade ünvanı verdi. [Bkz. H. Cabbarlı, 'Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri', Ermeni Araştırmaları, S: 3, (Eylül, Ekim, Kasım 2001), s. 137.] Moskova'da Lazarev Enstitüsünün bulunduğu sokak 'Ermeni Caddesi' adıyla anılmaktaydı. Bu da Lazarev'in şahsında bütün Ermenilerin gördüğü yüksek ilginin propagandaya yönelik bir yansımasıydı. Bkz. K. Beydilli, '1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler', Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, S: 17'den (Ayrı basım), Ankara 1988, s. 368.

- 15 Yine aynı şekilde Neumann'ın naklettiğine göre; Andall, 1827 yılında tercüme ettiği Ermenistan'ın küçük hikayesi adlı eserin sonuna doğru Lazarev ailesinden övgü dolu sözlerle şöyle bahsediyor: 'Tüm milletim Lazarev ailesinin kurduğu bu mükemmel eğitim merkezi ile gurur duyuyorlar. Eski Şanımız elimizden alınmış olsada, rezil barbarlar bize kölelik zincirleri taksada, birçok yüzyıldan bu yana aciz, göçmen bir halk olarak dünyanın dört bir yanına dağılmış olsakta, asil Lazarev ailesinin vatan sevgisi, ufukta bir ışık görmemizi, umutlanmamızı sağlıyor. En azından, bu enstitüde yetişecek olan ve özgürlük için bilinçlenmiş gençlerin, zamanı geldiğinde üzerlerindeki esaret zincirlerinin ağırlığının farkına varıp, bunları kıracaklardır. Yüzyıllardan beri kendilerine zulmeden, inançsız barbarları yerle bir edecekleri günün, elbet birgün geleceği düşüncesinde teselli buluyoruz. Bu kahramanlardan alevlenecek dünyadaki tüm Ermeni halkının, birlik ve beraberlik içinde olacağı ve anavatanına olan sevgisini tekrar keşfedip ayaga kalktığı, ve başkaldırdığı gün, Büyük Ermenistan tekrar özgürlüğüne, bağımsızlığına ve eski şan ve şöhretine kavuşacaktır. İşte o zaman gelecek nesillerimiz ve tüm dünya, bu eğitim merkezinin kuruluşunu saygıyla anacak ve Lazarev ismi tarihe altın harflerle yazılmış olacaktır.' Bu yazı, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devletiyle yaptığı savaşlardan önce kaleme alınmıştır. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 11 vd.
- 16 K. Beydilli, a.g.m., s. 368'de baskıdan kaynaklanan bir hata olsa gerek bu rakamı 209 olarak verir. Ancak alıntı yaptığı Neumann'ın eserinde bu rakam 309'dur. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 8.
- 17 K. Beydilli, a.g.m., s. 368.
- 18 E. Kürkçüoğlu, 'Ermenistan'ın Kafkasya'da Siyasi Rolü', Avrasya Dosyası, III/1, (İlkbahar-1996), s. 264.
- 19 P. B. Henze, a.g.m., s. 179.

Kiliseleri Eçmiyazın burada bulunuyordu.²⁰ İşte bu iki gerçek onları Ruslarla ortak hareket etmeye götürdü. Rus desteği olmadan bir Ermeni vatanı oluşturulamazdı.²¹ İran Ermenilerinin Rusya'nın koruması altına girme istekleri,²² XIX. yüzyılın ilk döneminde bölgeye yayılma arzusunda olan Rus ordusuna cesaret verdi. 1827 kışında Katoğikos Nerses Aşdarages, cemaatına şöyle sesleniyordu. 'Ararat dünyasının ve Ermeni milletinin şaşkınlık ve takdirini kazanacağı-mız zaman, ana tahtın eski bağımsızlığının yeniden kurulması ve canlandırılması günü geldi. Ermeni kahramanları, ayağa kalkınız, İranlıların işini bitiriniz. İhtiyar Masis'i (Ağrı Dağı) sevindiriniz. Bir defa daha vatan topraklarını kanlarınızla boyayınız ve sonra hür olarak yaşayınız.'²³

Ermeni dinî liderlerin ve yöneticilerin Rusya'ya olan ilgisi, 1827 yılının ilkbaharında General Paskyeviç'i, Kafkasya'yı kesin olarak ele geçirmek için harekete geçirdi. Aras Vadisi boyunca ilerleyen Rus kuvvetleri, Ermenilerin mukaddes şehri ve Katoğikos'un (Ermeni toplumunun en büyük ruhani lideri) yaşadığı yer olan Eçmiyazın'ı işgal ederek,²⁴ Tebriz yoluna hakim Abbasabad sınır kalesi ile

20 Eçmiyazın Kilisesi, Ermenistan'ın ilk kilisesidir. Bu yüzden 'Kiliselerin Anası' olarak anılır. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 20; Eçmiyazın'ın tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. D. Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler, Ankara 2000, s. 183-188; D. Kılıç, 'Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)', TK., S: 452, (Aralık-2000), s. 752-760.

21 J. McCarthy, a.g.e., s. 29.

22 1822 yılında Rus hükümetinin Eçmiyazın Kilisesine gösterdiği yakın ilgiyi bahane eden Katoğikos Ephraim (Efraim), bölgede cereyan eden Osmanlı-İran savaşında Rusya'nın korumasına sığınarak barış imzalanana kadar Çar'ın güvencesi altında kaldı. Bkz. E. Smith, Armenia II, Boston-New York 1833, s. 116.

23 E. Uras, a.g.e., s. 757; Ayrıca 1800 yılların erken dönemlerinde diğer Ermeni Patriklerin, Ruslara verdiği destek için bkz. J. McCarthy, a.g.e., s. 25, nu: 6.

24 Ermenilerin ana kilisesi olan Eçmiyazın Kilisesi, Aras Nehri'ni geçen Rus askerlerini çanlarını çalarak karşılamıştır. Rus askerleri de bunun üzerine hemen hac işareti yapıp, Hristus'a (İsa'ya) şükretmişlerdir. Kutsal elbiselerini giyen papazlar, Rus Ordusu'nu ve Başpiskopos Nerses'i muhteşem bir törenle karşılamışlardır. Özellikle Ermeni Kilisesinin lideri sayılan Katoğikos Nerses'in geri dönüşü sevinçle karşılanmıştır. Zira Nerses, İranlıların baskılarından kaçmış ve uzun yıllar Tiflis'te yaşamaktaydı. Ermeni'lerin sevinç çığlıkları şu şekilde yankılanıyordu: 'Yaşasın Rusya İmparatoru, yaşasın Büyük Nikola, Ermenistan'ın hükümdarı ve sahibi Nikola' Gökyüzüne doğru yankılanan bu çığlıklar, böylelikle Ermeni'ler ve Rus'lar arasında ilk ittifakı sağladı. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 27 vd.] Nerses o tarihlerde Eçmiyazın Katoğikosu'dur. Hatta Ruslara karşı gösterdiği sadakatten dolayı kendisine 'Newth Nisanı' Ödülü layık görmüştür. Bu ödül İranlılara karşı yapılan savaşta gösterdiği üstün başarılarından dolayı Çar tarafından kendisine verilmiştir. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 38.] O dönemde Nerses Aşdarages, Sarkissian'a göre; Eçmiyazın Katoğikos'u değil, Tiflis Piskoposudur. Daha sonra 1843-1857 yılları arasında Eçmiyazın Katoğikos'luğuna seçilecektir. 1827'de ateşli nutuklar atan İran Ermenilerinin, Rus kuvvetlerinin yanında yer almasında önemli bir role sahip olan Nerses, bağımsız bir Ermenistan düşüncesinde olduğu için saf dışı edilmiştir. [Bkz. K. V. Sarkissian, 'The Armenian Church', Religion In The Middle East I, (edt: A. J. Arberry), Cambridge 1969, s. 485; ayrıca bkz. www.hyeetch.nareg.com.au/chronology-p1.html, 27.06.2001] adresinde verilen kronolojiye göre de, bahsedilen dönemde Nerses'in Katoğikos olmadığını Sarkissian'ın verdiği tarihlerde Katoğikos seçildiğini göstermektedir. E. Uras da, Neumann söylediği gibi bahsedilen dönemde Nerses'in Katoğikos olduğunu söylemekle birlikte, Nerses'in aşırı milliyetçi tavırlarından dolayı Ruslar tarafından 1828 yılında görevinden alınarak sürüldüğünü, gönderildiği Besarabya'da 15 yıl kaldığını ve daha sonra 1850 yılında da aniden öldüğünü belirtir. Bkz. E. Uras, a.g.e., s. 758.

Nahçıvan'ı ele geçirdiler. Aynı yılın Eylülünde Ermenilerinde desteği ile Erivan da, hiç karşı koymadan Ruslara teslim oldu.²⁵ Yürüyüşüne devam eden Çar ordusu, 19 Ekim 1827'de Tebriz'i de savaşmadan teslim aldı. Paskyeviç, Bundan sonra yapılacak harekatta Ermeniler üzerinde büyük saygınlığı ve etkisi olan, tarihi göçü başlatacak Ermeni asıllı Albay Lazarev'i, Tebriz'in kumandanlığına getirdi. Onun bundan böyle esas görevi Nahçıvan ve Erivan topraklarına İran'dan Ermenileri göçürmek olacaktı.²⁶

Paskyeviç'in amacı, Ermeni halkının 'Lazarev' ismini duymasıyla birlikte, Ruslara olan güveninin artması ve iyice pekişmesiydi. Ayrıca o, İmparator'dan aldığı talimata göre; Aras Nehri'nin Rusya ile İran arasında sınır olmasının, bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin durumunun toplumsal olarak iyileşmesinin ve bunun sağlam temeller üzerine oturtularak bölgede demografik yapının Hıristiyanların lehine değiştirilmesi gerektiğini biliyordu. Rus Başkomutanı Azerbaycan Eyaletinde yaşayan diğer Hıristiyanları da mutlu etmek istiyordu. Amacına ulaşmak için kendisi ve bölgedeki halk arasında aracılık edecek birine ihtiyaç vardı. İşte bu aracılık görevini üstlenmesi için Paskyeviç, Lazarev'i seçmişti. Bundan böyle Azerbaycan'daki geniş Ermeni kesimiyle pazarlık edip, Ruslara yandaş olarak kazandırmak Lazarev'in takdirine bırakıldı. Çünkü o da, halen devam etmekte olan savaşın durumunu ve Rus yönetiminin siyasal amacını Paskyeviç gibi iyi biliyordu. Albay Lazarev, Başkomutan ve idari yönetimin kendisine olan güvenlerini boşa çıkarmadı.²⁷

Rusya, Kafkasya'da yürüttüğü müstemlekeci siyasetin gereği olarak Bizans döneminden bu tarafa, tarihi Azerbaycan topraklarında dağınık halde bulunan Ermeni ahalinin²⁸ ve Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesinin bulunduğu toprakların,²⁹ Erivan Hanlığının hakimiyetinden çıkarılarak %

25 W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 20; R. G. Hovannisian, Armenia On The Road to Independence 1918, Los Angeles 1967, s. 8; Rusların, Erivan'ı kuşattığında orada bulunan zamanın Rus yazarları uzaktan Erivan Kalesinde pek çok camii minarelerinin görüldüğünü ve kale alındıktan sonra ahalinin çoğunun Türk olduğunu görmüş ve kaydetmişlerdir. Bkz. D. B. O., 'Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da Yarattığı İsrail: Ermenistan', TK., S: 59, (Eylül 1967), s. 856.

26 K. Beydilli, a.g.m., s. 369; Ş. Memmedov, 'Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası', Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Ankara 2000, s. 66.

27 C. F. Neumann, a.g.e., s. 39 vd.

28 Bizans İmparatorluğunun uç beyliklerinde yoğun olarak yaşayan Ermenilerin çeşitli bölgelere tehciri ve Bizans-Ermeni ilişkileri için bkz. D. Kılıç, 'Selçuklulara Kadar...', s. 752-760.

29 Bu şehir, Gregorius Illuminator'un talimatı ve hükümdar Büyük Tiridat'ın emri üzerine MS. 303 yılında kurulmuştur. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 20

73.8'nin Müslüman olduğu,³⁰ 'Ermenistan Vilayetine' çevrilmesini hedefliyordu. Bu da, bölgede az olan Ermeni toplumunu Müslüman hakimlerinin idaresi altında çıkarma projesi idi.³¹

5 Mart 1828 yılında Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı. O zamana kadar İran'ın elinde olan Erivan bölgesi içinde yer alan, Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazın Kilisesi ve Ağrı Dağının bulunduğu topraklar Rusya'nın hakimiyetine geçti.³² Antlaşma gereği bölgede yaşayan Ermeniler ve diğer Hıristiyan guruplar, bir yıl içerisinde Rusya'ya göç edeceklerdi. Abbas Mirza, göç etme arzusunda olan Ermenilere, Ruslar tarafından askere alınacaklarını, onlara köle olacaklarını söyleyip, Rusya'ya olan göçü engellemeye çalıştığında bir çok Ermeni; '*Bir Hıristiyan ülkesinde ot yemeyi İran'da ekmek yemeye tercih ederiz.*' diyerek, Ruslar tarafından Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'a yerleştirilmelerine razı oldular.³³ Neumann'ın da ısrarla söylediği gibi, Ermenilerin tüm servetlerini geride bırakıp, göç etmeleri, Hıristiyan kardeşlerinin arasında yaşamak arzusu ve Rusya'ya olan güvenlerinden kaynaklanıyordu.³⁴ Ermenilerin bu ifadesi, din kardeşliğinin ne kadar öne çıktığına ve Hıristiyan Rusya ile birlikte olabilmek için neler vermeye hazır olduklarını açıkça anlatmaktadır. Rusya yayılmacı emperyalist politikalarını gerçekleştirmek için bundan böyle Kafkaslarda din duygusunu devamlı kullanacaktır.

30 Bu nüfus kesafetini Mirza Bala 1591 tarihli Revan eyaleti tahrir defterinde şöyle aktarmaktadır. 27 Nahiyeye ayrılan Revan eyaletinin merkezi Erivan'dır. Şehre bağlı 90'ı mütevâciz Türk köy ve kasabalarından maada, 6 mahalleyi ihtiva ettiğini belirtir. [Bkz. M. Bala, a.g.md., s. 313] Ayrıca Saray'da, Revan'ın bu durumunu ortaya koyan Osmanlı Arşivindeki Tapu Tahrir Defterlerinin numaralarını : 628, 633, 637, 681, 727, 895, 898,901, 913, olarak dokuz adet vermiştir. Bkz. M. Saray, 'Ermenistan Yol...', s. 1 nu: 1.

31 M. Abdullayev, 'Rusya'nın Şimali Azerbaycan'da Müstemlekecilik Siyaseti', Azerbaycan Tarihinin Çağdaş Problemleri, (nşr. H. Isaxanlı), Hazar Üniversitesi 2000, s. 45.

32 R. Curuzon, Armenia, New York 1854, s. 204; Rusya ve İran arasındaki savaşlar sonucu 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmıştır. [Bkz. S. İlhan, a.g.e., s. 23.] Türkmençay Antlaşması ile İranlılar Kafkasya siyasetinde rol oynayan bir devlet olma vasfını kaybettiler. Bundan böyle Kafkasya, Rus siyasi ve askeri hakimiyetinin, Batıda Anadolu üzerinden Akdeniz'e, Güneyde İran üzerinden Hint Okyanusuna ve Doğuda Hazer Denizi üzerinden Asya'nın kalbine çevrildiği bir üs haline gelmiştir. [Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 21.] Bu antlaşmalardan sonra Hazar Denzinde, yalnız Rusya harp gemisi bulundurma hakkına haiz oluyordu. Bu durumda Hazar Denizini Rus gölü haline getiriyordu. [Bkz. L. Kurzun, İran, (1892 yılında Londra'da basılan eserin mühim bir kısmının tercümesi), (nşr. İran Harbi Umumi İstihbarat Dairesi), 1927, s. 138.] Rusya'nın XIX. yüzyılın başından itibaren İran topraklarında kazandığı yerleri şöyle sıralamak mümkündür: 1802 Gürcistan'ın Karadeniz kıyısı, 1803 Gence, 1805 Karabağ ve Şeki, 1806 Şirvan, 1812 Hazar Denizi kıyısında Taliş, 1814 Gürcistan, 1828 Erivan, Ağrı Dağı ve Eçmiyazın'ı ele geçirdi. Geniş bilgi için bkz. R. Curuzon, a.g.e., s. 201.

33 C. F. Neumann, a.g.e., s. 63; K. Beydilli, a.g.m., s. 381.

34 C. F. Neumann, a.g.e., s. 54.

Yapılan nakil sonunda gönüllü veya zorla³⁵ 40 bin Ermeni, antlaşmanın on beşinci maddesi gereği, göç etmek zorunda bırakıldı.³⁶

Göç eden Ermeniler, Rus hükümeti tarafından Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Erivan bölgesine yerleştirildi. Çar I. Nikola bu davranışıyla³⁷ tarihi coğrafyaya müdahale ederek, bölgedeki demografik yapıyı Hıristiyanlar lehine bozma gayretine girdi. Bu şekilde Rusya, Erivan Hanlığını Ermenistan Vilayetine çevirme projesini hayata geçirirken Böylelikle doğu ve batı Türklüğünün irtibatı kesilecek ve suni bir Ermenistan oluşacaktı.³⁸ İşte bütün bu düşüncelerden dolayı Ermeni kiliseleri içerisinde en yüce ruhani makam olarak tanınan Eçmiyazın Kilisesi olanları destekledi. McCarthy, Ermeni-Müslüman münasebetlerindeki bu gerçeği '...doğudaki Ermeniler ve Müslümanlar genellikle kendilerine düşenin, dindaşlarının yanında yer almak düşüncesinde olduklarını' söylemekle ortaya koyar.³⁹

İran Ermenilere, yaşadığı toprakları terk etmemeleri halinde daha çok para ve imtiyaz teklif etmesine rağmen, Ermeni toplumunun yaşadığı dinî duygular, Hıristiyan din kardeşlerinin idaresi altında rahat ve güven içerisinde yaşayacakları umudu, Ermenileri bu maceraya sürükledi. Ermenilerin (Katolik olmayan) büyük bir bölümü, son zamanlarda bu büyük İmparatorluğu yeni anavatanı olarak görüyorlardı.⁴⁰ Bunun için Rus-İran savaşında İran Ermenileri, Müslüman efendilerine baş kaldırarak din kardeşleri olan Rus askerlerine öncülük etmiştir.

Tıpkı Gürcistan ve Kırım hadisesinde olduğu gibi işgal edilen bölgeler, önce Rusya'nın himayesinde 'bağımsız' bir Ermenistan

35 Abbas Mirza'nın, Lazarev'e yazdığı ikinci mektupta göçün asıl nedenin, Eçmiyazın Katoğikos'unun, sebep olduğu, bu civarlardaki bütün Hıristiyan din adamlarının, göç etmedikleri taktirde, görevlerinden almakla tehdit etmesi, bununla da kalmayıp, bu kişilerin dinden çıkmış olacağı şeklinde fetva vermesi, buradaki Hıristiyan din adamlarının göç etmesine neden olmuştur. Yine aynı şekilde buradaki halk da dinden çıkmaktan korktuğundan, onların peşinden gitmek zorunda kalmıştır. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 66.] Lazarev'in bu mektuba verdiği cevapta; Eçmiyazın Manastırı'ndaki din adamlarının göçteki etkileri daha barış müzakeresi yapılmadan evvelidi. Eğer bu din adamları, o günlerde tavsiye ve tehditlerle göçlere sebebiyet verdiyse, siz saygıdeğer Majesteleri de kabul etmelisiniz ki, savaşta düşmana zarar verecek, her türlü yöntemin kullanılabileceğini söylüyordu. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 71] Bu cümleden olarak bunda ve daha sonra meydana gelecek yönlendirmelerde din adamlarının fonksiyonları daha iyi anlaşılacaktır.

36 Bkz. K. Beydilli, a.g.m., s. 372 vd.

37 Çar I. Nikola'nın hükümdarlığının ilk devrelerinde Kafkaslardan İran ve Osmanlı Devletinin kesin olarak çıkartılması sağlanmıştır. Buna rağmen Kafkas halkı ve bölgesi üzerinde tam bir hakimiyet kurulması aradan ancak otuz yıl geçtikten sonra mümkün olabilecektir. Bkz. G. H. Bolsover, '1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış', (nşr. Y. T. Kurat), Belleten, S: 118, (Nisan 1966), Ankara 1966, s. 266.

38 D. Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu...', s. 51.

39 Bkz. J. McCarthy, a.g.e., s. 24.

40 C. F. Neumann, a.g.e., s. 3.

olarak, ilan edildi. Çar I. Nikola, kısa bir süre sonra 21 Mart 1828'de yayınladığı emirnamesiyle 'Ermeni eyaletleri' olarak vaftiz edilen yeni toprakları, İmparatorluğuna dahil etmeyi kararlaştırarak, Unvanlarına 'Ermenistan Kralı' sıfatını da ekledi.⁴¹ Çar bu davranışıyla Erivan bölgesinde bağımsız bir Ermeni Eyaleti kurmak için vermiş olduğu sözü gerçekleştirmemiş oldu.

Ormanyan'ın bu konudaki görüşünü A. Küçük şöyle aktarır: İran'ın, Ermeniler üzerinden baskısını artırması Ermenileri, Rusya'ya yöneltmiş ve kurtuluşu onun hakimiyetine girmekte bulmuşlardır. Çar elde ettiği piskoposlar sayesinde Kafkasya'da gayesine ulaşmıştır. I. Nikola'nın Ermenilere siyasi bir otonom vaat ettiğini ve bunda da samimi olduğunu göstermek için geçici olarak onların bulunduğu yere Ermenistan adını vermiştir. Yine Ormanyan bütün bu gelişmeleri, Rusya'nın hâkimiyet projesini kolaylaştırmak amacı ile düşündüğü basit bir oyun olarak değerlendirmiştir.⁴²

Ruslar, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Ermeni toplumu ile olan münasebetlerini de en üst seviyeye çıkarttı. Buna Ermeni toplumunun içinde bulunduğu coğrafya da müsaitti. Çünkü aralarında mezhep (inanç) ve ırk farkı olmasına rağmen Rusya'dan başka yaklaşacakları bir Hıristiyan devlet yoktu.⁴³ Bu durum başta Eçmiyazin Kilisesi olmak üzere Ermeni maceracılar tarafından da hoş karşılandı.⁴⁴ Ermeni gençlerinin bir çoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tınındı. Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da İmparatorluğun seçkin ve askeri tabakası içerisinde yerini aldı.⁴⁵

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkaslara girmesi Ermeni toplumu üzerinde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Adı geçen bölge Türkmençay Antlaşmasıyla İranlılar tarafından Ruslara terk edilmiştir. Bundan böyle Rusya açısından Kafkaslar, Osmanlı Devletinin ulaşamayacağı güvenli bir bölge olmuştur.⁴⁶

41 Bkz. Y. Ternon, *Ermeni Tabusu*, (nşr. E. Oğuz), İstanbul 1995, s. 53; L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles, 1963, s. 24.

42 A. Küçük, 'Ermeni Katoğkosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine', *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, (Ankara 1983), s. 733.

43 D. Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu...', s. 51

44 Ermenilerin düşüncesine göre bu durum; Ermeni toplumu ve Kiliselerinin, yüzyıllardan beri çektiği eziklikten kurtulmaları için büyük bir fırsattı. Bir başka ifadeyle, dağılmış olan bu toplumun, Rusya'nın himayesi altında, tekrardan bir araya gelerek birleşmesi ilk büyük adım olacaktı. Bütün bu olaylar Ermenilere göre; hakikaten çok büyük bir gelişimin başlangıcıydı. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 92.

45 R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 7 vd; S. Cöhhçe, 'Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme', *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991)*, Ankara 1992, s. 100.

46 K. V. Sarkissian, a.g.m., s. 484.

1829 yılı başlarında Rus Generali Paskyeviç'in emriyle bölge halkı deftere kaydedildi. Buna göre Erivan Vilayeti arazisinde tahminen 17.000 hane, Nahçıvan'da 4.600 hane ve Ordubad bölgesinde 2.130 hane olmak üzere toplam 23.730 hane ahali yaşamaktaydı. Bu hanelerin ortalama 5 kişi olduğu varsayılarak 118.650 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Bunun da 81.749'u Müslüman ve 25.131'nin Ermeni olduğu kayda alınmıştır.⁴⁷

İran'dan göç eden ermeni ailelerden 1829-1832 yılları arasında Erivan'a 366 hane (1.715 / kişi), Nahçıvan'a 265 hane (1.110) ve Ordubad'a 36 hane (182) yerleştirilmiştir. Bunların dışında ayrıca Erivan'ın 119, Nahçıvan'ın 61 ve Ordubad'ın 11 köyüne Ermeniler göçürülmüştür. Şehir ve köyler dahil Erivan'a yerleştirilen 4.599 (23.568), Nahçıvan bölgesine 2.137 (10.652), Ordubad ve çevresine 250 (1.340) olmak üzere toplam 6.949 (35.560/kişi) ermeni ailesidir.⁴⁸

Rusların Erivan yöresindeki Müslümanları sürmesiyle büyük bir nüfus değişimi başladı. McCarthy, Bournoutian'ın İran ve Rus kaynaklarından yararlanarak yaptığı çalışmadan naklen; Hanlığın Müslüman halkından yaklaşık 26 bin kişinin (% 30), ya ölmüş yada göç etmiş olduğunu, 1832 yılına gelindiğinde Erivan'a 45 bin Ermeni'nin göç ettiğini belirtmektedir.⁴⁹ K. Beydilli'ye göre de bu rakam 8.249 hanedir. Bu da yaklaşık olarak 41.245 kişi etmektedir.⁵⁰ Lazarev'in çağrısına şevkle karşılık veren Ermenilerin önemli bir kısmı bu göçe koşa koşa katıldılar. Bu şekilde Rus yönetimine karşı olan sevgilerini ispatlayarak büyük ve önemli hizmetlerde bulduklarını düşünüyorlardı.⁵¹

Ermenilerin yapılan davete bu denli kayıtsız şartsız itaat edeceklerini, canla başla göçe destek vereceklerini Ruslar bile ummuyordu. Fakat milletin ruhani durumunu ve düşüncelerini bilen Lazarev, Ermeniler tarafından Ruslara yapılan iltifatların içten ve samimi olduğunun garantisini verdi. Bunun üzerine yönetim, maksatlarına ulaşmak için ilk somut adımları atmaya başladı ve yeni düzenlemeler getirdi.⁵² Ruslar göçmenlerin Rus topraklarına

47 Y. Aslan, 'Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)', Yeni Türkiye, S: 38 (Mart-Nisan 2001), (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), s. 1019.

48 Y. Aslan, a.g.m., s. 1020.

49 J. McCarthy, a.g.e., s. 30.

50 K. Beydilli, a.g.m., s. 407.

51 C. F. Neumann, a.g.e., s. 40.

52 C. F. Neumann, a.g.e., s. 42.

ayak basmalarıyla birlikte, tüm askeri koruma ve vatandaşlık haklarına sahip olabilmeleri için hazırlıklara başladı. Onurlu bir görev üstlenmiş olan Lazarev, şevkle uğraşıp, soydaşlarını, Rusya'nın barışçı bayrağı altında toplayabilmek için can atıyordu.⁵³

İmzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla, Azerbaycan'ın kuzeyine tamamen hakim olan ve bunu İran'a kabul ettiren Rusya'nın, bundan sonraki hedefi Osmanlı Devleti idi. Burada da Rusların yardımcıları yine Ermeniler ve bunları yönlendiren din adamları olacaktı. Çünkü daha savaş başlamadan bu faaliyetler Eçmiyazin Kilisesi tarafından başlatılmıştı. Ruslar savaş palanlarını yaparken Eçmiyazin Kilisesi, verdiği emirler ve gönderdiği ajanlar vasıtasıyla; *'Hıristiyanlık haçının kılıcını temsil eden Rus ordularının, Müslüman mahkumiyetinden kurtarmaya koştuğu Osmanlı Ermenilerinin de din gayretiyle kendilerine yardım etmesini istiyordu.'* Böylece Osmanlı sınırları içinde Ermenileri tahrik etmeye başlamışlardı.⁵⁴

Rusların ilk hedefleri, Kafkas kıyılarından Türkleri sürerek⁵⁵ bölgede askeri bir hududun tesis edilmesiydi.⁵⁶ İran'ı Kafkasya'dan çıkaran Rusya, Doğu Anadolu'daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devletiyle savaş durumuna geldi.⁵⁷ 1828 yılında Rus güçleri Paskyeviç⁵⁸ kumandasında Erzurum'a doğru ilerlemeye başladı. Azerbaycan topraklarında olduğu gibi burada da yol boyunca Ermeniler Rus ordusunu sevinç gösterileriyle karşıladılar.⁵⁹ Yine İran'da olduğu gibi Kars ve Çıldır'daki Ermeniler de Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesiyle, din birliğini bahane ederek, Rusya'nın yanında yer aldılar.⁶⁰

53 C. F. Neumann, a.g.e., s. 47.

54 A. Arslan, a.g.m., s. 29 vd.

55 Paskyeviç'in 27 Temmuz 1827'de Çar hükümetine gönderdiği mektupta yaklaşık 4.100 (20.500 / kişi) hane Müslüman'ın Osmanlı Devletine göç ettiğini bildirmektedir. Bkz. Y. Arslan, a.g.m., s. 1020.

56 W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 23; Çarlık Rusya'nın Gürcistan, deniz kıyısındaki Mingreli bölgesi, Karabağ, Erivan, Şeki, Şirvan ve Dağıstan'daki bütün gücü 1833 yılına geldiğinde tamamen askerden oluşmaktaydı. Bkz. E. Smit, Researhes Of The Armenia I, New York 1833, s. 209

57 Paskyeviç, Sivas'ı; İstanbul'un, Ermenistan, Suriye ve Irak'la münasebetlerini tehdit eden bütün Anadolu'nun ulaştırma sisteminin düğüm noktası olarak kabul ediyordu. [Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 31.] Erzurum'a yapılacak hareket esnasında Trabzon'daki Osmanlı kuvvetleri donanma tarafından oyalanacaktı. İstanbul'u Diyarbakır ve Bağdat'a bağlayan tek yolun geçtiği Sivas ele geçirilerek, Osmanlı Devletinin Anadolu'daki eyaletlerini tamamen ikiye bölecekti. Bu arada Diyarbakır, Sivas arasındaki zengin maden yatakları da ele geçilerek Osmanlılar bu kazançtan mahrum bırakılacaktı. Bkz. A. Arslan, a.g.m., s. 30.

58 İran-Rus savaşlarında ve Türkmençay Antlaşmasındaki (1 Şubat 1828) başarılarından dolayı Paskyeviç'e, Rus hükümetince bir milyon ruble para ile *'Erivan Kontu'* payesi verilmiştir. [Bkz. M. Bala, a.g.m., s. 314.] Paskyeviç'in 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşındaki başarıları için bkz. Puşkin, Erzurum Yolculuğu Biyelkin'in Öyküleri, (nşr. A. Behramoğlu), ? 1999, s. 57 vd.

59 R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 8.

60 K. Beydilli, a.g.m., s. 383 vd.

1830 yılının sonuna kadar Rus ordusu ile birlikte hareket eden Kars, Erzurum ve Eleşkirt bölgesindeki pek çok Ermeni yaptıklarına karşılık olarak, Müslümanların misillemesinden ve Osmanlı Devletinin yargılamasından korktukları için, Rus propagandasının ve Rus yanlısı Ermenilerin de tesiri ile⁶¹ bölgeden Rus ordusuyla beraber ayrılarak Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'ye doğru yola çıkmıştır.⁶² Çar Nikola, İran'la yaptığı antlaşmadaki gibi, Osmanlı Devletiyle yaptığı Edirne Antlaşmasında⁶³ da, Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer Hıristiyanlara tam serbestlik verilmesini ilk şart olarak ileri sürdü. Böylece 1830 tarihinde Rusya'ya ümit edilenden daha fazla Ermeni göç edecek ve Azerbaycan topraklarında oluşturulan Ermenistan'da Ermeni nüfusu, yavaş yavaş yoğunluk kazanmaya başlayacaktı. Bunun bilincinde olan Paskyeviç, ordusuyla Osmanlı topraklarından çekilirken beraberinde götürdükleri Ermeni göçmenleri Erivan vilayetine ve Ahıska bölgesine yerleştirdi.⁶⁴ 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, Ruslar açısından beklenenlerin üstünde bir netice verdi. Bütün Rus hedefleri elde edilerek ideal bir sınıra kavuşulmuştu.⁶⁵ Bu da bir anlamda bölgenin ileri ki, tarihlerde Hıristiyanlaştırılmasına zemin olacaktı.

Ruslar, Erivan Hanlığını Ermenileştirmek siyasetine bütün hızıyla devam ederek, Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına örmüş olduğu duvarı sağlamlaştırmıştır. Rus tarihçisi N. N. Şavrov'dan, Abdullayev'in naklettiğine göre; yapılan bu göçlerde İran'dan 40 bin, Osmanlı Devletinden 84 bin Ermeni, Erivan topraklarına nakledilmiştir.⁶⁶

Takip edilen demografik yöntemlerden bir diğeri de İran'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da gayrimüslim nüfusu, Rusya'ya göç etmeye teşvik, hatta işgal edilen yerlerde zorlama yoluna başvurulmasıydı. Albay Lazarev, '*Rusya için bu nüfus yeni bir zenginlik kaynağı olacaktır.*' Sözleriyle varılacak gayeyi anlatıyordu. 1829 yılında da aynı senaryo içerisinde Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması gereği Doğu Anadolu'dan

61 Geniş bilgi için bkz. D. Kılıç, a.g.e., s. 91.

62 R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 9; E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 493.

63 Bu antlaşmayla Rusların doğudaki kazançları daha fazlaydı. Osmanlı Devleti, Rusların Nahcivan ve Erivan'ı ellerinde tutmalarını kabul ediyordu. Buna karşılık Ruslar da, Erzurum, Kars ve Bayezit'i geri vereceklerdi. Bkz. S. J. Shaw, E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, (nşr. M. Harmancı), İstanbul 1983, s. 61.

64 W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 42 vd.

65 Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 30.

66 Bkz. M. Abdullayev, a.g.m., s. 46.

yaklaşık 120.000 kişilik Ermeni gurubu Erivan ve yöresine yerleştirildi.⁶⁷ Leon Arpee'ye göre de; Erzurum, Kars ve Beyazıt'dan 96 bin Ermeni, yeni Rus sınırından içeri girmiştir.⁶⁸ K. Beydilli'ye göre de bu rakam 100 bin civarındadır.⁶⁹

Eçmiyazın/Üçkilise Katogikosluğu da Çarlığın istila siyasetine alet olarak din kardeşliği çerçevesinde İran'da olduğu gibi Anadolu Ermenilerini de Rusya'nın himayesi altında toplanmaya çağırarak bu oluşuma destek vermiştir. Ruhani makamın yapmış olduğu bu çağrı Ermenilerin dinî duygularını harekete geçirerek, Müslümanlarla yaşamaktansa bulunduğu toprakları terk ederek Hıristiyan Rusya'nın yanında yer almayı tercih etmişlerdir. İşte bugünkü Ermenistan'ın temeli de 1828-1830 yıllarında böylece atılmış oldu.⁷⁰

Rusya, Azerbaycan topraklar üzerine, Doğu Anadolu ve İran'dan göç ettirdiği Ermenileri yerleştirerek, güney sınırlarındaki bu iki Müslüman komşusuna karşı tampon bir Ermenistan devleti oluşturmuştur. İleride burası bir saldırı merkezi olacaktır.⁷¹ Rusya kurduğu sünî Ermenistan'la bölgede stratejik bir üste sahip olmuş ve Türk Dünyasının ortasına bir hançer gibi saplanmıştır.⁷²

Şüphesiz Çar yönetimi, İran ve Doğu Anadolu'da götördükleri çok sayıdaki Ermeni nüfus sayesinde iktisadi, askeri ve siyasi faydalar sağlamıştır. Rusya faal bu Ermeni nüfusla Erivan ve Nahçıvan'ı ihya edeceği gibi bunlar vasıtasıyla İran ve Osmanlı Devletine karşı güçlü bir set oluşturmuştur.⁷³ Ermenilerin, her iki bölgeden göçürülmesinde de genel olarak aynı metot uygulanmıştır. İran'da Albay Lazarev eliyle yürütülen göçürme işlemleri, Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından icra edilmiştir. Bunlara

67 A. Saydam, 'Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği', *Avrasya Etütleri*, S: 2, (Yaz-1996), s. 121.

68 L. Arpee, a.g.e., s. 293.

69 K. Beydilli, a.g.m., s. 407; Ayrıca Rusya'ya göçürülen Ermeniler için bkz. D. Kılıç, a.g.e., s. 93-95.

70 F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, s. 550.

71 M. Saray, a.g.e., s. 116.

72 Daha da önemlisi Ruslar 'Pan-Slavizm' propagandasıyla Osmanlı Devletini içten vurmaya hedefledikleri gibi, Anadolu cephesinde de Hıristiyanlık propagandası ile ordularına Ermenileri, yardımcı kuvvet olarak kullanmak istiyordu. [Bkz. F. Kırzioğlu, 'Armenya / Yukarı-Ellede 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi', Atatürk Üniversitesi XX.Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında (Makaleler Derlemeler) II, Ankara 1978, s. 59.] Başlangıçta Rusların bundan maksadı kurdukları Ermenistan'ı iki İslam devletine, Osmanlı ve İran'a karşı tampon bölge olarak kullanmaktı. Fakat bu iki İslam devletinin bir türlü toparlanmadığını gören Rusya, eğittiği Ermeni gençlerin bir kısmını Osmanlı Devletine karşı kullanmak üzere Rus ordusunda istihdam etti. Bir kısmını da teşkilatlandırarak Osmanlı Ermenilerini ayaklandırmak için Doğu Anadolu'ya gönderdi. Bkz. M. Saray, 'Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkarımlar', XI. Türk Tarih Kongresi V, Ankara 1994, s. 1757.

73 U. Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul 1993, s. 84.

da en önemli desteği Ermeni ruhaniler vermiştir.⁷⁴ Bütün bu olaylara baktığımız zaman, Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarına sokulan 15. ve 13. Maddelerin harpten önce planlandığı, bu maddelerin Ermenilerin göçürülmesi işine hukuki kılıf olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷⁵ İlk bakışta, olağan ve önemsenmeyecek gibi görünen bu maddeler Türkiye ve İran'ın içerideki ekonomik gücünü önemli ölçüde etkilemiştir. Neumann'ın ifadesine göre; Rusya'ya gerçekleşen büyük bir bölümünü Ermenilerinin oluşturduğu bu göçün önemi ne yazık ki, Batı Avrupalı güçler tarafından da anlaşılmamıştır.⁷⁶

Sarkissian'a göre; Rusya'nın Ermenilerin dağınık bir halde yaşadığı Anadolu topraklarını ele geçirmesi, bölge Ermenileri açısından önemli bir değişiklik olmuştur. Bu gelişen olaylar Ermeni toplumu ve Kilisesi üzerinde büyük etki yapmıştır. Osmanlıdan, Rusya'ya çok sayıda Ermeni göçmüştür. Bu durumda ekonomik, sosyal, entelektüel, kültürel ve eğitim alanlarında gelişmelere neden olmuştur. Ancak Çarlık Rusya, Ermeniler arasında oluşan bağımsız Ermenistan ümidinin yeşermesine müsaade etmedi. Ruslar, Kafkasya'ya yerleşir yerleşmez milliyet sınırları temelinde, hiçbir otonom topluluğa tolerans göstermedi ve emperyalist amaçlarından dolayı Ermenileri düş kırıklığına uğrattı. Ermenistan'daki bu hayal kırıklığına rağmen, Ermeniler Rus idaresinde dini, milli ve kültürel uyanış anlamında bir deneyim dönemi geçirmişlerdir.⁷⁷

74 K. Beydilli, a.g.m., s. 406.

75 K. Beydilli, a.g.m., s. 408.

76 C. F. Neumann, a.g.e., s. 3; Meselenin başka bir yönü ise; Rusya, 1828'de bir ölçüde kendi kıskırtması ve yardımıyla başlattığı Yunan isyanı sırasında Osmanlı Devletine savaş açmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti iki ayrı cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta Yunanistan bağımsız olurken 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması Osmanlı Devletinin Kafkasya ile olan bağlarını kopma noktasına getirmiştir. Bkz. K. Y. Lee, Ermeni Sorununun Doğuşu, Ankara 1998, s.17; F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 549.

77 K. V. Sarkissian, a.g.m., s. 484; Sarkissian yukarıda her ne kadar Rus yanlısı bir ifade kullansa da hemen akabinde Rusların Ermenilere pek iyi davranmadığını ifade etmek zorunda kalmıştır. Neumann'da Rusların, Ermenilere davranışını şöyle ifade eder: Ruslar, Ermeni ailelerine yeniden bir göçe sürüklemek için aslında kuvvet kullanmalarına bile gerek yoktu. Ticaretle geçimini sağlayan Ermenilerin, iç kargaşaların yoğun olduğu İran yerine, Rusya'nın koruması altında yaşamak istemeleri gayet doğaldır. Bu yüzden Rusların, Ermenileri zora koşmalarına bile lüzum yoktu. Bir de Rus yönetimi ve Kont Paskyeviç, Ermenilerin durumlarıyla ve haliyle ilgilenmiş ve onlara göç için gerekli yardımı yapmış olsaydı. İran ve Türkiye'den giden, zavallı ve kandırılmış Ermenilerin yarısından fazlası göç sırasında Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarında açlıktan öldü. Bunları, göçte bulunan ve bu olaylara şahit olan son derece saygıdeğer birinin anlattıklarından da biliyorum. Albay Lazarev'in General Paskyeviç'e yazdığı rapor da bu olayı doğruluyor. Bu yüzden Ermenilerin Ruslara artık sirtlarını çevirmelerine, gönüllerinin Asya'daki, en az Rus İmparatorluğu kadar kudretli olan, ikinci bir güçten, Bağımsız İngiltere'den yana olmalarına şaşmamak gerekir demektir. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 6.

Çarlık Rusya, hakimiyeti altına aldığı Ermeni toplumunun inançlarını 1836'da resmen tanıyarak, Eçmiyazın Katogikoslarını daha kolay yönlendirebilmek için Pologenia adı verilen kanun çıkardı.⁷⁸ Belirli bir dönem sonra esas gayesini açığa vuran Rusya, Ermenileri Ortodokslastırmak için bir takım tedbirler aldı.⁷⁹

Çarlık Rusya Kafkasya'da kendisine bağlı bir Ermenistan'dan daha ziyade egemen olmayı tasarladığı Kafkasya'da ikinci merhale olarak Ermenileri Slavlaştırmak ve Ruslaştırmak politikasını amaç edinmişti. Özetle '*Ermenisiz bir Ermenistan*' kurulması Çarlık Rusya'nın izlediği genel strateji idi.⁸⁰ Çünkü daha önce ifade ettiğimiz gibi Rusya tarafından hayata geçirilen proje neticesinde bölgede demografik yapı Ermenilerin lehine hızla değişiyordu ve mesele olgunlaşmıştı.

Önce Kafkasya Genel Valiliğine bağlı olarak, Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbend'den oluşan dört vilayet kurulmuşken, birkaç yıl sonra Ermeni vilayeti ismi değiştirilerek, 1 Ocak 1850'den itibaren Erivan Vilayeti denilmiştir. Nahçıvan ve Ordubad kazaları da bu vilayete dahil edilmiştir.⁸¹

Rusların uyguladıkları göç ve iskan çalışmaları umumiyetle Türk Dünyası aleyhine gelişen politikalar olmuştur. Çarlık Rusya ve daha sonra gelen Sovyet yönetimlerindeki rejim farklılıklarına rağmen göç ettirme ve iskan politikası hiç değişmemiştir.⁸² Kafkasya'da tek ve rakipsiz olan Rusya, Ermenistan ve Ermeni toplumunu kendi politikasına göre yönlendirip şekil vermesinde karşısında ciddi hiçbir engel olmamıştır.⁸³

Sonuç olarak, yüzyıllar önce İran ve Bizans'ın sınır boylarında dini ve siyasi bir problem haline gelerek, iç kısımlara dağıttığı Ermenileri, yayılma arzusunda olan Rusya, yeniden bölgeye taşımıştır. Eçmiyazın Kilisesi etrafında Ermeni nüfusun yoğunlaşması o güne kadar Müslümanların yaşadığı coğrafyanın Hıristiyanlaştırılmasına sebep olmuştur. Başka bir ifadeyle Erivan Hanlığı

78 M. Ormanyan, *The Church Of Armenia*, London 1955, s. 72 vd; H. F. B. Lynch, a.g.e., s. 233.

79 Rusya, Ermeni okullarını Kilisenin elinden alarak, kendi denetiminde Rusça eğitim yapan okullar haline getirdi. Ermeni memurlardan ya Ortodoks mezhebine geçmelerini ya da istifa etmesini istedi. Ermeni talebeleri Üniversitelerden atarak, Ermeni toplumu üzerinde dini bir baskı oluşturdu. Geniş bilgi için bkz. D. Kılıç, a.g.e., s. 86 vd.

80 E. Granville, *Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları*, (nşr. O. Arman), Ankara 1967, s. 58; E. Kürkçüoğlu, a.g.m., s. 265.

81 Bkz. Y. Aslan, a.g.m., s. 1023.

82 A. Saydam, a.g.m., s. 114.

83 R. Şahin, a.g.e., s. 130.

Ermenileştirilmeye çalışılmıştır. Bu da Ermenilerce, Rusya tarafından kendilerine verilen bir imtiyaz gibi algılanmıştır. Ancak Rusya bölgede tam hakimiyeti sağladıktan sonra Ermeni toplumunu Slavlaştırma Politikasını hayata geçirmiş ve bundan kesin sonuç alamayınca emperyalist emelleri için Ermenileri yönlendirmeye başlamıştır. Uzun vadede Rus siyasetiyle gelişen Ermenistan'ın bu durumu bir anlamda Ortadoğu'da kurulacak olan İsrail'e örnek teşkil etmiştir. Ayrıca tarihi süreç içerisinde Rusya kendi bünyesindeki yönetim değişikliklerine rağmen Kafkasya'daki bu politikasını hiç değiştirmeden günümüze kadar getirmiştir.

ADANA' DA FRANSIZ İŞGALİNDE ERMENİLERİN ROLÜ İDARİ MEKANİZMAYA ETKİLERİ VE BİR SÜRGÜN HİKAYESİ

Nuran KOLTUK*

Title: *The Role of the Armenians in Occupation of Adana by the French, Its Implications on the Administrative System, and an Exile Story*

Abstract: *The French and the British shared Middle East by the Sykes-Pykot Treaty in 1916 and realized this partition by the Mondros Armistice. Their real intentions were revealed by occupation of Adana and Mersin in accordance with Article 7 of the Mondros Armistice. The military occupations were transformed into intervention to the administrative and financial structure; the gendarme and police forces were Armenianized, some of the posts including the accounting offices were abolished. The French conducted all legal operations. Moreover, decrees were passed as measures undermining the rights of the Ottoman government along with the administrative, legal and financial interventions.*

Keywords: *Armenians, France, Ottoman State, Adana, Administrative Nepotism*

I Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İttifak Devletleri'nin askeri durumu bozulmaya başlamış, üst üste hemen hemen her cepheye yenilgiler alınınca, İtilaf Devletleri ile mütareke yapılmak zorunda kalınmıştır. Osmanlı Devleti savaşın sonlarına doğru Doğu ve Güney Cepheleri'nde askeri hareket halinde idi ve Güney Cephesi'nde durum gün geçtikçe kötüye doğru gidiyordu. Daha Mütareke görüşmelerinin başında İngiliz Amiral Calthorpe, Boğazların açılması, Boğaz istihkamlarının müttefiklerce işgali, torpil dökülmüş alanların bildirilip temizlenmesi, itilaf esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının teslimi ile ilgili ilk dört maddenin değiştirilemez olduğunu söylemiştir. Mütarekenin ilk uygulama biçimi, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti hakkındaki gerçek niyetlerini ortaya koymuştur.

* Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Uzman, İstanbul.

Daha 1916 Mayıs'ında Fransız ve İngilizler, Sykes-Picot Antlaşması ile Ortadoğu'yu kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu antlaşmaya göre; Bağdat-Basra arasındaki Dicle-Fırat nehirleri bölgesi İngiltere'nin, Beyrut dahil Suriye'nin bütün kıyı bölgesi, Adana ve Mersin Fransa'nın olacaktır. İngiltere ve Fransa bu düşüncelerini Mondros mütarekesiyle gerçekleştirme fırsatı bulmuş ve Mütareke'nin yedinci maddesindeki; 'İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde, herhangi sevkülceş noktasını işgal hakkına sahip olacaklardır.' hükmüne dayanarak güneyde işgallere başlamışlardır.

Bu şartlar altında 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile Türk halkı için yeni ve sancılı günler başlamıştır. İtilaf Devletleri'nden İngiltere ve Fransa, mütarekenin bahsettiğimiz hükmüne dayanarak Maraş, Antep, Urfa ve Adana'yı işgal etmişlerdir. Bu işgaller yukarıda da belirtildiği gibi İtilaf Devletleri'nin gerçek niyetlerini ortaya koymuş, verimli topraklar iştahlarını kabartmıştır. İşgaller bir süre sonra askerî olmaktan çıkmış idarî yapıya hükmetme ve Ermenilerin idarî mekanizmaya yerleştirilmeleri şeklinde devam etmiştir.

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra çarpışmaların devam ettiği Güney Cephesi'nde İtilaf Devleti çekilmiş ve yerini İngiliz ve Fransız askerlerine bırakmıştır. 20 Kasım 1918'de İtilaf kuvvetlerinin İskenderun'dan çekilerek yerine Ermeni askerlerinin getirdiği ve daha önce getirilmiş olan Arap askerlerinin bilinmeyen bir yere sevk edildiği Adana vilayetinden bildirilmiştir.¹

İskenderun'dan Dört Yol'a gelen iki Ermeni rahip ve bir Ermeni subayı kasabayı dolaşarak, halka bir kaç güne kadar gelecek işgal kuvvetlerine karşı uygunsuz davranmaktan kaçınılması hakkında telkinlerde bulunmuş, 9 Aralık 1918'de Mersin ve Payas'a bir miktar asker, yiyecek ve giyecek eşyası çıkarılmıştır. Ayrıca 10 Aralık 1918 akşamı 400 askerın Dört Yol'a, sonradan gelecek 600 askerın de Adana'ya geçecekleri bunların bir kısmının Fransız, bir kısmının da mitralyözlerle donatılmış Ermeni askerler oldukları anlaşılmıştır.²

Gerekli hazırlıkları yapan İtilaf Devletleri 11 Aralık 1918'de Dört Yol'u, 17 Aralık 1918'de Mersin'i, 19 Aralık 1918'de Tarsus'u ve 21 Aralık 1918'de de Adana'yı işgal etmişlerdir.

1 BOA.HR.SYS.2555-2/18

2 BOA.HR.SYS.2555-2/33-36

İşgalin daha ilk günlerinden itibaren İtilaf kuvvetleri idarî ve mülkî işlere müdahale etmeye başlamışlardır. Dört yol ve Payas civarına ilerleyen Fransız müfrezelerini kumanda eden subay, bölgede bulunan jandarmanın sayısını öğrendikten sonra yetkililere geçmişteki gibi görevlerini sürdürmeleri gerektiğini bildirmiş, ancak bu açıklamadan bir gün sonra aynı subay tüm silahlı jandarma birliklerinin bölgeyi terk etmesini emretmiştir. Jandarmaların bölgeyi terk etmesinden sonra ise, İskenderun'dan gelen müfrezenin bir kısmını teşkil eden Fransız askerî üniforması taşıyan silahlı Ermeniler tarafından bölgede peş peşe cinayetler işlenmeye başlanmış ve bu durum Hariciye Nazırı Reşit Paşa tarafından Amiral Calthrope ve Amiral Amet'e iletilmiştir.³

Adana'nın işgalinin askerî bir işgal olduğu her ne kadar söylenmiş ise de Fransa yönetiminde söz sahibi olmak ve kendi denetimini kurmak istemiştir. 17 Aralık 1918'de Mersin limanına gelen Fransız bandıralı üç vapurdan büyük çoğunluğu Ermeni olmak üzere 500 kadar silahlı asker ve yirmi kadar subay inmiş ve daha önce hazırlanan mekanlara yerleşmişlerdir. Aynı gün bir Fransız kumandan hükümet dairesine gelerek amirler ile görüşmüş, durumda herhangi bir değişiklik olmayacağını, şimdilik herkesin göreviyle uğraşması gerektiğini söylemiş, fakat aynı zamanda bu komutan her memurla ayrı ayrı görüşerek her daire hakkında, idarenin en ince noktalarıyla alakalı bilgi edinmek istemiştir.⁴

20 Aralık 1918'de Halep'ten gelen bir İngiliz albayının ifadesinden, Antep ve Maraş'ın da işgal edileceği anlaşılmıştır. Bu şekilde Adana, İskenderun, Antakya, Belen, Antep ve Maraş tamamen işgal edilmiştir. Aynı tarihte Adana valisi Nazım Bey tarafından çekilen telgrafta bu bölgelerde anarşi çıkarılarak sonunda Ermenistan ilan edileceği, lüzumsuz fikir alışverişleri için vakit geçirilmesinin telafisi mümkün olmayacak derecede üzüntü verici durumlar meydana getireceği ve bunun sonucunda da Osmanlı Hükümeti'nin Küçük Asya'nın bir kısmına sıkışıp kalacağı Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵

Yine 20 Aralık 1918'de Adana'dan çekilen bir telgrafta, Adana'ya gelen askerlerin yüzde sekseninin yerli Ermenilerden ve Osmanlı vatandaşlarından olduğu, bazılarının akraba ve ailelerinin evlerine

3 BOA.HR.SYS. 2555-2/39-45; 2555-2/71

4 BOA.HR.SYS 2555-2/56

5 BOA.HR.SYS 2555-3/5

**I. Dünya Savaşı'na
gelinceye kadar Ermeni
Meselesi Osmanlı
Devleti'nin bir iç meselesi
olarak görülmüş, bu
tarihten sonra ise büyük
devletlerin karşılıklı
rekabeti meselesine
dönüşmüştür.**

inmiş oldukları, bu durumun ise mütareke şartları arasında olmadığı bildirilmiştir.⁶

I. Dünya Savaşı'na gelinceye kadar Ermeni meselesi Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak görülmüş, bu tarihten sonra ise büyük devletlerin karşılıklı rekabeti meselesine dönüşmüştür. Ermeni meselesini büyük devletler kendi çıkarları açısından ele alırken,

Ermeniler de büyük devletlerin izledikleri politikanın bir aleti haline gelmişlerdir. İşgal edilen bölgelerde Ermenilerin Fransız üniforması altında yer almaları, Türk halkında büyük bir kaygıya sebep olmuştur. Zaten haksız yere topraklarının işgal edildiğini düşünen Türk halkı, bir de işgalde Ermenilerin kullanılmasıyla derin bir huzursuzluk duymaya başlamış ve daha önce göç etmiş Ermenilerin tekrar dönmelerinden duyulan endişe ve huzursuzluk üzerine, durum yine Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Amiral Amet'e iletilmiş⁷, ayrıca İngiliz Yüksek Komiseri R. Webb'e Ermeni birliklerinin düzenli Fransız birlikleriyle değiştirilmesi için emir verilmesi istenmiştir.⁸ Aynı konuda Adana Valisi Nazım Bey, Fransız işgal kuvvetleri arasında Adana'ya gelen ve Fransız üniforması giyen Ermenilerin intikam almak ve memlekette bir karışıklık çıkararak menfaat sağlamak amacıyla her çeşit mezalimi yaptıkları ve Ermenilerin Fransız askerleri içerisinde buldukları sürece sorunların devam edeceğini 9 Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş; ısrarla bu askerlerin ordudan çıkarılarak, yerlerine İngiliz veya gerçek Fransız askerinin gönderilmesi için İngiliz Generali Allenby'e de durumu ayrıntılı bir şekilde bildirmiştir.⁹

Gerek resmi kanallardan İtilaf Devletleri yüksek komiserliklerine yapılan itirazlar ve gerekse halkın protestoları, Ermenilerin işgal kuvvetleri içerisinde bulunmasını engelleyememiştir. 21 Ocak 1919'da İngiliz askerlerinin korumasında Halep'ten Fransız ordusuna gönüllü yazılmak için 400 Ermeni'nin İskenderun'a geldiği bildirilmiştir.¹⁰

6 BOA.HR.SYS 2555-2/69-70

7 BOA.HR.SYS 2555-2/55

8 BOA. HR. SYS.2555-2/77

9 BOA.DH. KMS 49-1/85

10 BOA.HR.SYS 2602-1/23-24

İşgalden bir süre sonra Adana Valiliği'nden alınan bir raporda; Albay Bremond adında bir kişinin 'Vilayet İdare Memuru' ve Albay Normand adındaki bir kişinin de 'Sancak İdare Memuru' unvanıyla yanlarında sekiz Fransız subayı ile birlikte gelecekleri ve bunlar için hükümet konağında özel oda hazırlanması gerektiği işgal kuvvetleri tarafından bildirilmiştir. Bu kişilerin idarî işlemleri kontrol ederek yavaş yavaş memleketi doğrudan doğruya ele alacak idarî memurlar olmasının muhtemel bulunduğu Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir (31 Ocak 1919). Bu beklenmeyen durum üzerine Hükümet tarafından Adana Valiliği'ne, Fransız heyetinin devlet işlerinde izleyeceği tutum karşısında -siyasi çaresizlik gereği- sertlikle karşılık verilmemesi gibi bir olgunluk gösterilmesi tavsiyesiyle yetinilmiştir. Ancak bu tavsiye durumu düzenlemeye yetmemiştir. Mütarekenamenin 16. maddesinde Kilikya'daki Osmanlı kuvvetlerinin düzeni korumak için gerekli olan miktarından fazlasının geri alınacağı açıkça belirtilmiş olup, bölgenin idarî işlerinin yabancı bir devlete geçmesi bir yana, o civarın işgal edilebileceğine dair bile bir kayıt bulunmamaktadır. İtilaf devletleri ile Osmanlı Devleti arasında da artık savaş hali kalmamış olduğundan, bu durum mütarekename şartlarına bütünüyle aykırıdır.¹¹

5 Şubat 1919 tarihli bir telgraf suretinde Albay Bremond'un Kilikya Genel Valisi unvanını taşıdığı bir çok delilden ve Mersin mutasarrıflığına yazdığı tezkiredeki imzasından anlaşılmaktadır. Durum yavaş yavaş mülki idareyi ele almak şeklinde bir hareket tarzı takip etmek istediklerini göstermektedir. Memurları yüksek maaşlarla hırslandırarak mahalli hizmetlerde bulundurmaya gayesi de bulunmaktadır. Bir heyet tarafından bazı eşyaların buldurulması için belediyeye gönderilen bir pusulanın altındaki mührün çevresindeki yazı Fransız harfleriyle 'Servis Administriel An Armenie' ortası ise 'Administratör An Şef' kelimelerini içermektedir. Bu durum Karadeniz'den Akdeniz'e kadar İtilaf Devletlerince kurulmasının kararlaştırıldığı rivayet olunan Ermenistan'ın fiilen kurulmasına görevli olduklarını ortaya koymaktadır.¹² Genel vaziyet Adana vilayetinin idarî işlemlerine el konulduğunu ve yavaş yavaş bir sızma ile Adana'da Osmanlı idaresine son vermek maksadının izlendiğini açıkça göstermektedir (11 Şubat 1919).¹³

11 BOA.HR.SYS.2555-3/64

12 BOA.HR.SYS.2555-3/57

13 BOA.HR.SYS.59

Aynı tarihlerde Kilikya İşgal Kuvveti Kumandanı Romieu ise işgal bölgesine hükmetmek ve Müslümanların nüfuzunu azaltmak için pek çok hilelere başvurup, düşündüğü planı uygulamaya başlamıştır. Ordu İrtibat Zabiti Tevfik Bey'den alınan bir raporda Romieu'nun amacının: Müslüman halktan silah toplamak, Ermenileri gizlice silahlandırmak, polislerin büyük kısmını yüksek maaşlarla Hıristiyanlardan oluşturmak, jandarma kadro noksanını Hıristiyanlarla tamamlamak, görevler icat ederek Hıristiyan memurları arttırmak, işgal edilen bölgeye dışardan Ermeni göçmenleri getirterek Ermeni nüfusunu çoğaltmak, bazı sınıfların kapılarını Müslümanlara kapatarak Hıristiyanların alt tabakasına tahsis etmek, bekçilerin maaşlarını yükseltmek çoğunluğunu Hıristiyanlardan oluşturmak olduğu ifade edilmiştir.¹⁴

Adana İşgal Kuvvetleri Kumandanı Romieu'nun Müslümanların en büyük düşmanı olduğu ve bunu kendisinin de söz, tavır ve davranışlarıyla pek çok kez ispat ettiği Adana'dan gönderilen (14 Ocak 1919) telgraflardan anlaşılmaktadır. Yine aynı telgraflardan işgalden şimdiye kadar Ermeni askerleri tarafından gerçekleştirilen korkunç olayların artmasındaki en büyük sebep olarak Romieu gösterilmiş, müsamahakar davranması ve suçluları üst makamların gözünde haklı göstererek, kötülüklerini örtmesi Ermenileri şımartmıştır.¹⁵ 27 Şubat 1919'da -her zaman Adana'da bulunmak üzere- Adana Vilayeti İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı'na bir İngiliz generalinin geleceği haberi üzerine, daima Ermenileri koruyup, Fransız birlikleri içerisine sokan, Ermenilerin Osmanlı askerlerine hakaretlerine göz yuman Romieu'nun hareketlerine, İngiliz generalinin girişimleriyle son verileceği ümit edilmiştir.¹⁶

Albay Bremond Adana valisine gönderdiği mektupta; işgal nedeniyle polisin ve yerel jandarmanın güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve Adana valisinden bazı taleplerde bulunmuştur (3 Mart 1919). Bu talepler; 'gönüllü askerlerin silah altına alınması, gönüllü askerlerin Adana'daki farklı etnik guruplar arasından seçilmesi, her topluluğun polisinin aynı topluluğa ait jandarma ve görevlilerden oluşması, gönüllü askerlerin giriş sınavlarında Türkçe dili gibi Arapça ve Ermenice dillerinin kullanımının kabul edilmesi, ihtiyacın hissedilebileceği yerlerde görevliler tarafından tercüman makamlarının kurulması; sıralanan talimatlara aykırı davranılmama-

14 BOA.HR.SYS. 2555-3/55-56

15 BOA.HR.SYS. 2555-3/56

16 BOA.HR.SYS. 2555-3/89

sı ve diğer tüm durumlar için ülkede yürürlükte olan yasa ve yönetmelik hükümlerinin yerine getirilmesidir.

Oysa, gönüllü askerlerin sınavlarında Türkçe'nin dışında bir dilin kullanımı; hem devletin resmî dilinin Türkçe olduğunu öngören Osmanlı Anayasası'nın 18. madde hükümlerine, hem de işgal öncesinde ülkede yürürlükte olan tüm yasa ve yönetmeliklerin dokunulmadan kalacağına söylendiği 27 Ocak 1919 tarihli Fransız kumandanının günlük emirlerinin 2. maddesi hükümlerine aykırıdır.

Ayrıca Adana'da yaşayan farklı etnik gruplardaki insanlar arasında özellikle kendilerine ait görevliler tarafından her topluluğun düzenini ve güvenliğini sağlamak imkansızdır. Kaldı ki böyle bir uygulama kamu düzenine ve huzuruna katkıda bulunmak yerine sadece bölücü fikirlere yol açacak ve bu nedenle adı geçen kişiler arasında yanlış anlaşılmalara ve kargaşalara neden olacaktır.¹⁷

Anadolu'daki diğer şehirlerde de polis belediyelere bağlı olacak ve söz konusu talimatlara aykırı olan tüm yasa ve yönetmelikler yürürlükten kaldırılacaktır.

Halbuki, Kilikya ile ilgili olarak Mütarekenin 16. maddesinin son bendinde bölgede ihtiyaç olanların dışındaki birliklerin bu bölgeden çıkarılacağı belirtilmektedir. Bu durum ise adı geçen birliklerin geri çekilmesi veya kalmasıyla ilgili tüm hükümlerin dışında, yasa ve yönetmeliklerin yürürlükte olanlarının devam edeceği anlamına gelmektedir.

Buradan da anlaşılacağı gibi Adana'daki Osmanlı yönetiminde Albay Bremond'un getirmiş olduğu değişikliklerin Mondros Ateşkes Antlaşması metniyle bağdaşmadığı sonucu çıkmaktadır.

Bu mülahazalardan bağımsız olarak, vilayetin idarî sistemi içerisinde düşünülen değişiklikler, büyük sorunlara yol açacağından ve aynı zamanda farklı etnik guruplardan oluşan halk arasında üzücü olaylara sebebiyet vereceğinden dolayı Hariciye Nezareti, adı geçen vilayetin idarî sisteminde hiçbir değişikliğin getirilmemesi amacıyla gerekli talimatlar vermesini Fransız Cumhuriyeti yüksek komiserinden talep etmiştir.¹⁸

Fakat Fransızlar sadece idarî yapıyı ele geçirmeye çalışmamışlar, aynı zamanda, malî konulara da karışmışlardır. Adana'daki Fransız komutanlığı vilayetin idaresi üzerinde kontrol tesis etmiş,

17 BOA.HR.SYS. 2555-4/12,15

18 BAO.HR.SYS. 2555-4/12,15

Maliye'den hazine kasalarının durumu, yıllık gelir-gider cetvelleri, görevlilerin kadroları araştırılmış, İstanbul'a veya bu vilayetin dışındaki herhangi bir yere para gönderilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca komutanlık, mahallî yetkililere ne Harbiye Nezareti hesaplarına ne de emekli olmuş sivil veya askerî görevlilere, onların dul ve yetimlerine hiç bir ödemenin yapılmamasını emretmiştir.¹⁹

Halkın büyük çoğunluğu Müslüman olan Adana'da, jandarma kuvveti yavaş yavaş Ermenileştirilmiş ve Fransız baş administratörü adıyla hükmeden kişi Osmanlı Hükümeti'ni temsil eden devlet memurlarımızın nüfuzunu kırmıştır (21 Eylül 1919).²⁰

İngiliz ve Fransızların Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bu işgal hareketleri, 15 Eylül 1919'da yapılan Suriye Antlaşmasıyla yeni bir yön kazanmıştır. Bu antlaşmaya göre Musul bölgesini elde eden İngiltere, 1 Kasım 1919 tarihinde Adana, Maraş Antep ve Urfa'dan çekilerek yerini Fransa'ya bırakmıştır. Antlaşma ile İngiltere, Fransa'yı Güneydoğu Anadolu'da sonuç alamayacağı bir maceraya sevk ederken, bu devletin diğer bölgelerde kendilerine karşı olan direncini de kırmak istiyordu. Antlaşmadan her iki devlet de memnun görünüyordu. İngiltere petrol bölgesi Musul'u, Fransa ise Musul petrollerinin akacağı İskenderun körfezi ve kendi deyimleriyle 'Alp dağlarına sahip Nil deltası' olarak gördükleri Çukurova'yı elde etmişlerdi.

Maraş'ta bulunan İngiliz işgal kuvvetlerinin on güne kadar livayı boşaltarak yerine Fransız işgal kuvvetlerinin yerleştirileceği haberi halk içerisinde büyük bir galeyana sebep olmuş ve bu durum Maraş ve civar şehirlerden gelen telgraflarla protesto edilip, bazı yerlerde mitingler düzenlenmiştir (21 Ekim 1919).²¹

Ayrıca İtilaf Devletleri'nin bu haksız görülen işgalinin ardından İngilizlerin bölgeyi tamamen Fransızlara ve dolayısıyla Ermenilere terk etmesi, Heyet-i Temsiliye'yi de harekete geçirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Ekim 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği şifrede;

'Suriye hududunun kuzeyinde ve dışında, öz vatanımızın ayrılmaz parçalarından olup büyük çoğunluğu İslâm nüfusuyla meskun bulunan Urfa, Antep ve Maraş'ın İtilaf devletleri tarafından

19 BAO.HR.SYS. 2555-4/26

20 BAO.HR.SYS. 2554-4/62

21 BAO.HR.SYS. 2542-3/4-5, 2542-5/38-40, 2542-3/8-10

vaktiyle işgal edilmiş olmasının mütareke hükümlerine aykırı olduğu, çünkü bu işgalin ancak mütarekenin yedinci maddesine dayandırılabilceği, bu maddeye göre Urfa, Antep ve Maraş mevkilerinin Halep'e göre daha stratejik noktalar olarak değerlendirildiği ve Halep'te bulunduğu varsayılan müttefiklerin güvenliğini tehdit edecek bir durumun ortaya çıktığını kabul etmek lazımdır. Oysa söz konusu noktalarda müttefiklerin güvenliğini tehdit edecek hiç bir durum ortaya çıkmamıştır ve bugün bile böyle bir durum mevcut değildir. Bu defa İngiliz kıtalarının çekilmesi üzerine bu mevkilerin Fransız kıtaları tarafından işgal altına alınacak olması ve şimdiden oradaki telgrafhanelerin Fransız sansürü altına alınması ve böyle bir işgal girişiminde bulunulması halinde evvelce her nasılsa yapılmış olan haksız uygulamanın devamı olacaktır. Bu mütareke şartlarına göre hiç bir sebep ve bahane mevcut değildir. Bu durum söz konusu yerlerde bulunan, hukuk ve haysiyetlerinin bilincinde olan Müslüman ahalinin gelecekleri hakkında tereddüt ve kaygı duymalarına sebep olmuştur. Bundan başka Avrupa gazetelerinin son yayınlarında buraların Fransızlara terk edilip verileceği yolunda bir takım söylentilerin yayılması üzerine bu bölge ahali ve bu bölgeye komşu olan yerlerin halkı çok büyük heyecana kapılmışlardır. Bu heyecan bütün bölgeyi sarmak üzeredir. Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti bu gibi işgallere karşı kararlı bir şekilde savunma ve karşı koyma esasını kabul etmiş olduğundan bu meselede tarafsız olamaz. Millet'in yardım isteyen çılgına karşı sessiz kalmaz. Bundan dolayı Urfa, Antep ve Maraş halkı böyle yeni bir işgale girişildiğini gördüğü anda öncelikle tam bir ciddiyetle bunu protesto edecektir. Millet'in bu protestosuna Fransızlar tarafından değer verilmezse millet her türlü yola baş vurarak bütün varlığı ile Fransız işgal kuvvetlerine karşı fiilen savunmaya kanun çerçevesinde kendisini yetkili sayacaktır. Bu meşru hukuk ve isteğe dayanarak merkezi hükümetin, İtilaf devletlerine bu hareketlerinin haksız olduğunu bildirmesini, böyle davranmaları halinde meydana gelebilecek olayların vahametini hemen ve kesin bir dille anlatmasını; özetle milleti itham ve sorumluluk altında bırakmamak için gereken siyasî tedbirlere baş vurması' ifade edilmiştir' denilmektedir.²²

Fransa'nın bölgeyi tek başına işgal etmesinin halk üzerinde yarattığı olumsuz havadan başka, Adana'ya Ermeni göçmenlerin gelmesi halkı daha da tedirgin etmiş ve bir takım yeni kararlar

22 BOA. HR. SYS. 2542-3/24-25

Fransa'nın bölgeyi tek başına işgal etmesinin halk üzerinde yarattığı olumsuz havadan başka, Adana'ya Ermeni göçmenlerin gelmesi halkı daha da tedirgin etmiş ve bir takım yeni kararlar alınması için çalışmalar yapılmıştır.

alınması için çalışmalar yapılmıştır. Ermeni göçleri Adana'da vahim olaylar doğurduğundan göçlerin engellenmesi için isabetli tedbirler alınması gereği duyulmuş, Sis civarında Müslümanlarla Ermeni çeteleri arasında çatışmalar meydana gelmesi ve Fransızların Ermenilere silah dağıtmaları üzerine, Adana halkı Ermenilerin göçlerinin engellenmesini rica etmiştir. Adana'ya gitmek üzere seyahat varakası olarak Kayse-

ri'den ayrılan bazı Ermeni aileleri Niğde'den iade edilmiştir. Durum Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve Adana ahalisinden olmayan Ermenilerin Adana'ya girmelerinin engellenmesi gerektiğine hükmedilerek, Hariciye Nezareti'nin temsilciler nezdinde uygun girişimlerde bulunmasına karar verilmiştir (26 Ekim 1919).²³

28 Ekim 1919 tarihinde İngiliz Generali Weir tarafından İngilizlerin yerlerini Fransızlara terk edeceği, Antep'in de işgal edileceği ve Fransızların da İngilizler gibi hükümet işlerine müdahale etmeyecekleri resmen tebliğ edilmiştir.

27 Ekim 1919 tarihinde birkaç Fransız subayıyla Felix Saint-Marie adındaki bir Fransız albayı ve bir miktar asker, 29 Ekim tarihinde de iki bölük Fransız süvarisi Antep'e gelmiştir. İşgali gerektirecek hiç bir sebep görülmediği halde, mütareke maddelerine ve hükümlerine aykırı olarak buranın Fransızlar tarafından işgalinden dolayı İngiliz generaline ve son olarak Fransız albayına protesto gönderilmiştir.

30 Ekim 1919 tarihinde İngiliz karargâhına gidilmiş ve orada Fransız albayı ile görüşülmüştür. Bu görüşmede Fransızların bölgeye gelmeye başlamalarıyla beraber, buradaki Ermenilerin asayiş bozacak tavır takındıkları belirtilmiş, Müslümanlarla gayrimüslim unsurlar arasında barış ve iyi ilişkileri bozacak sebeplerin ortadan kaldırılmasını temin için, bir müddet daha İngilizlerin burayı terk etmemeleri gerektiği İngiliz İrtibat Zâbitliği vasıtasıyla İngiliz generaline bildirilmiştir. Bununla beraber 30 Ekim'de yapılan görüşmede Fransız elbisesi giymiş bir takım Ermenilerin bu elbiseyi

23 BOA. MV. 217/77

çıkartmaları ve aslen Antepli olmayıp son günlerde dışarıdan gelen bir takım Ermenilerin buradan yerlerine gönderilmek üzere çıkarılmaları lüzümü Fransız albayı önünde İngiliz generaline bildirilmiştir. Ayrıca burada asayişin sağlanması görevinin mahallî hükümete ait olduğu hatırlatılarak, yapılacak müdahalenin doğru olmayacağı da uygun bir dille belirtilmiştir. Gerçekten de Fransızların buraya gelmelerinin ardından Ermenilerin tavır ve hareketleri değişmeye başlamış, halka taarruz ve hanelere baskın yapma girişimleri gibi durumlar baş göstermiştir. Bu hususa Fransızların birlikte getirdikleri Ermeni askerlerini gören yerli ve taşralı Ermenilerin işe katılma meyil ve arzusu sebep olmuştur. Bundan dolayı ne olursa olsun Ermeni askerlerinin Fransız askerleri arasından çıkarılmaları lüzümü tekrar ifade edilmiştir.²⁴

Antep'in Fransızlar tarafından işgal edilmesi ve Ermenilerin taşkınlıkları halkın heyecanına sebep olmuş halkın yatıştırılması için Antep Fransız Askerî Kuvvetleri Kumandanı Kaymakam Felix Saint-Marie ve İngiliz Askerî Kuvvetleri Kumandanı Weir tarafından ortaklaşa bir beyanname yayınlanmıştır. 1 Kasım 1919 tarihinde yayınlanan bu beyannamede Paris İtilaf Meclisi'nin kararıyla Antep şehrini işgal eden İngiliz askerî kuvvetlerinin yerine Fransız askerî kuvvetlerinin geçeceği, Fransız askerî kuvvetlerinin İngiliz askerî kuvvetleri gibi İtilaf kuvvetlerinin hepsinin temsilcisi olup görev ve yetkileri bakımından İngiliz askerlerinin Antep'i işgal ettikleri sürece sahip oldukları görev ve yetkilerin aynısına sahip olacakları, görevlerinin işgal edilen bölgede İngiliz askerî kuvvetlerinin yaptığı gibi asayiş sürekli kılmaktan ibaret olacağı, düzenli bir şekilde asayiş ve adaletin kalıcı olmasını sağladığı takdirde hükümetin şeklinin değiştirilemeyeceği ifade edilmiştir.

Bu beyannameden de anlaşıldığı gibi işgal, mütarekeye dayandırılmıştır. Beyannamenin üçüncü maddesinde, huzur, asayiş ve adalet baki kaldıkça hükümetin şeklinin değiştirilemeyeceği bildirilmiştir. Halbuki bu tarihe kadar bölgenin tamamında asayiş bozacak hiç bir hadise olmamıştır. Fransa işgal kuvvetleri arasındaki askerin bir çoğu Ermeni olup, bunlar her gün bir şekilde millî duyguları rencide ederek düzeni koruma yerine, aksine müdahale sebebi icat etmek, unsurlar arasında ayrılık ve asayiş bozan olaylar meydana getirmek için tecavülden geri durmamaktadırlar. Asayişin ve düzenin korunması için öncelikle bütün Ermeni

24 BOA. HR. SYS. 2543-4/11-12

askerlerinin Fransız kıtalarından çıkarılması ve siyasi uyarılarda bulunulması gereği yetkili makamlara iletilmiştir.²⁵

Eski Mersin Liman Reisi Muavini Emekli Yüzbaşı Kasımpaşalı Rasih Efendi tarafından yazılan 1 Kasım 1919 tarihli raporda; 'Fransızların idarî işlere el koydukları tarihten itibaren hükümet dairelerinde kadro oluşturmaya başladıkları ve kendilerince gerek görmedikleri bazı memuriyetleri kaldırdıkları, bazılarını da yeniden ihdas ettikleri bildirilmektedir. Ayrıca polis ve jandarma dairelerine doğrudan doğruya kendi güvendikleri Ermeni memurlarını yerleştirerek, polis mevcudunu da dört-beş misline çıkartmışlardır. En fazla önem verdikleri muhasebe daireleri de bir takım Ermeni tüccarlarının oluşturduğu Fransız kontrol kaleminin elinde bir oyuncak haline gelmiştir' denilmektedir.

Yine aynı rapordan memur ve müstahdemlerin maaşlarının kontrol idaresinin resmî mührüyle tasdik edilmedikçe verilmediğini öğrenmekteyiz. Hiç bir tahsilat, sandığa ödeme ve sandıktan sarfiyat kontrol kaleminin inceleme ve onayı olmadan yapılamamıştır.

Ayrıca Mersin Mutasarrıflığı'nın adeta Fransız Governörlüğü'nün bir tebliğ vasıtası haline geldiği, bütün azil, görev verme, değiştirme, muhakeme altına alınma, hükmen veya idâreten hapis, cezalandırma, nakdî cezaya mahkumiyet vesaire gibi işlemlerin tamamen Fransız Governörlüğü'nün emir, görüş ve yazılı işaretleriyle yapıldığı, gümrük İdaresi'nin bütün işlemlerinin Fransız kontrol subayının uhdesinde olup, adı geçen kişinin emri ulaşmadıkça para alış-verişi yapılamadığı yani, bütün gümrük evrakına adı geçen subayın vizesiyle gerekli işlemin yapılabilirdiği de ifade edilmektedir.

Fransız idaresince alınan sonraki kararlarda, Adana ve Mersin ve bağlı yerlerde görevlendirilecek memurların öncelikle yerli ahalden olması ve sırasıyla Arap, Fellah Arap, Rum Ortodoks, Ermeni cemaat temsilcilerinin güvenine sahip bulunması, cemaat temsilcilerinin görüş ve seçimleri olmadan yeniden memur tayin edilmemesi de kabul edilmiştir.

Eski memurlardan olan ve karşıt fikirlerinden dolayı azledilen belediye başkanının yerine, Fellah cemaatinden ve Nusayri mezhebinden bir sebze tüccarının tayin edildiği bu rapordan anlaşılmaktadır.²⁶

25 BOA. HR.SYS. 2542-9/26-28

26 BOA. HR.SYS. 2555-4/79-82

Mut'tan Sadaret'e gönderilen 13 Kasım 1919 tarihli telgrafta; Adana vilayetinin Fransızlar tarafından işgalinden beri, Fransız hükümetinin Adana'daki temsilcisi Albay Bremond'un teşvikiyle, Ermeniler tarafından halka karşı yapılan zulüm ve düşmanlıkların dayanılmaz bir hal aldığı, son zamanlarda Fransız bayrağı altında toplanan bu insanlar tarafından binlerce kişinin şehit edildiği, Mersin ve Adana'da katliam yapan Ermenilerden jandarma yardımıyla yakalanıp Albay Bremond'un huzuruna çıkarılanların ise kısa bir sorgulamadan sonra hemen serbest bırakıldığı anlatılmış ve olaylar protesto edilmiştir.²⁷

İşgalin ilk zamanlarında, Fransız askerî yetkililer Osmanlı mahalli idarecileri tarafından alınan bazı kararlara muhalefet ederek hükümet işlerine müdahale etmişlerdir. Daha sonra faaliyetlerini idarî ve hukukî alanlara yaymışlar ve son olarak bu Osmanlı vilayeti üzerinde Osmanlı Hükümeti'nin haklarına ciddi zararlar veren tedbirler almaya ve kararnameyle emirler buyurmaya başlamışlardır. Mesela daha önce bir yasayla kapatılmış olan ticaret mahkemeleri, kapatılmadan önce sahip olduğu yetki ve görevlerle Mersin'de yeniden kurulmuştur.

Ayrıca 12 Eylül 1919 tarihli, üç maddelik bir kararname ile de gayrimenkullerin kiralanması hakkındaki yasanın bazı maddelerine aykırı hareket edenlerin ne şekilde cezalandırılacakları yeniden belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yasa ve yönetmelikleriyle hiç bir şekilde bağdaşmayan bu kararnamelere paralel olarak, Fransızlar tarafından yerleşmiş hukuk sisteminde de değişiklikler yapılmaktan kaçınılmamıştır. Mesela tek yetkili olan İstanbul Temyiz Mahkemesi'nin, mahkemelerin verdiği kararları gözden geçirme hakkı kaldırılmıştır.

Aynı şekilde hakimlerin atanmasına da müdahale eden Albay Bremond, sakinlerinin çoğunluğunun karışık unsurlardan oluştuğu bahanesiyle Haçin (Saimbeyli) ve Dört Yol'daki mahkemelerin başına Müslüman olmayan birer başkan yerleştirmiştir.

Diğer taraftan, Adana Asliye Mahkemesi'ne Osmanlı yetkilileri tarafından yapılan atamaların geçerliliğini kabul etmeyi reddederek, bu kişilerden Radikian adındaki bir Ermeni'yi buraya hakim olarak atamalarını istemiştir. Mersin'deki Ticaret Mahkemesi için atanacak

---

27 BOA. HR.SYS. 2542-5/38-40

hakimler de yine Albay Bremond tarafından Müslüman olmayanların içerisinde seçilmişlerdir.

Cinayetle suçlanan ve idama mahkum olan Kiragossian Artin, Hamparsum'un oğlu Kivork ve Abdullah adlarındaki üç kişi hakkında Fransız siyasî yönetimi tarafından alınan tedbirler de aynı şekildedir. Bu yargılamalarla ilgili dosyaları isteği üzerine inceleyen idareci, bu cezaların birinci kişi için 15 yıl, ikincisi için 5 ve üçüncüsü için 10 yıl zorunlu çalışma şeklinde hafifletildiğini Osmanlı yetkililerine bildirerek dosyaları geri vermiştir.

Diğer taraftan, Adana şehrinin hapisanelerinde cezalarını çeken 12 tutuklu, Albay Bremond'un emri üzerine bayram vesilesiyle serbest bırakılmışlardır. Oysa ki af hakkı ve ceza bağışlaması tüm ülkelerde devlet başkanının bir imtiyazı olduğundan, yukarıda sözü edilen tedbirler padişahın haklarına ciddi zararlar getirmekte ve ayrıca kamu hukukunun en temel ilkelerine de aykırı düşmektedir.²⁸

Fransızların gerek idarî, malî ve gerek yargıya olan müdahaleleri aslında Adana ve Güney Cephesi'nin sadece askerî olarak işgal edilmediğini kanıtlamaktadır. Elbette ki amaç daha 1916'da Sykes-Picot antlaşmasıyla temelleri atılan münbit topraklara ve petrolün akacağı körfeze sahip olmak ve bölgeyi Ermenistan yapmaktır.

Bütün bu olaylardan sonra Fransızların Ermenilerle beraber Adana halkına yaptıkları baskılar iyiden iyiye artmıştır. Halkın mal ve canlarını Ermenilerin zulmünden kurtarmak için İslahiye ve Osmaniye taraflarında toplanan Kuva-yı Milliye'nin, buradan uzaklaştırılması için Ermeni askerlerden bir intikam komitesi oluşturulmuştur. Bu askerlere bizzat kumanda etmek için Fransız kumandanlarından Adana mutasarrıfı Normand gelmiştir.²⁹

Hava Yüzbaşı Taillardat, Kozan'da saygın kişileri aşağılamakta, onları tehdit etmekte ve hatta onları evlerini terk etmeye zorlamaktadır. Daha sonra bu binalar Ermeniler arasında paylaşılmaktadır. Bu olaylar üzerine Fransız, İngiliz İtalyan, ve Amerikan Yüksek Komiserliklerine gerekli tedbirlerin alınması için emir verilmesi talep edilmiştir.³⁰

9 Kasım 1919'a gelindiğinde Adana Müslüman halkının bir katliam tehlikesi arifesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Doğu

28 BOA. HR.SYS. 2556-3/73-74

29 BOA. HR.SYS. 2555-4/96-97

30 BOA. HR.SYS. 2555-4/116

vilayetlerinin kolaylıkla Ermenistan olamayacağını hisseden İtilaf Devletleri, daha kolay olarak Adana vilayeti ile Antep, Maraş ve Urfa sancaklarından oluşan bölgede bir Ermeni çoğunluğu oluşturulmasına karar vermiş ve bu amaçla Anadolu'nun her yönünden bir çok Ermeni aileleri bu bölgeye göç etmeye başlamıştır.

Hızla gelişen bu göçlerden sonra bölgedeki Ermeniler halka karşı mezalime başlamıştır. Adana'daki Fransız Baş Administratörü Albay Bremond'un Müslüman ahaliye mezalim yapan bu Ermenilerden hiç birisini cezalandırmaması Ermenilerin zulmünün şiddetlenmesine sebep olmuştur.

Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin o bölgeye göç etmelerinin engellenmesi, bütün olan biten hadiselerin İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine, özellikle Amerika temsilcisine hemen bildirilmesi, Amerika gazetelerinin İstanbul'da bulunan muhabirlerine sürekli bu konuda açıklama göndermesi gibi acil ve kesin tedbirler alınması gerekmiştir. Bu tedbirler alınmazsa eskiden beri Adana civarında yaşamakta olan Müslümanların yakında elim bir sona uğrayacaklarına dair büyük şüpheler olduğu bildirilmektedir (22 Kasım 1919).³¹

Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi tarafından 29 Kasım 1919'da gönderilen telgrafta durum şu şekilde protesto edilmiştir:

'Kilikya'ya adalet dağıtmak ve asayişini sağlamak vaadiyle işgal eden Fransızların, Adana Vilâyeti'ne girdikleri günden beri adalet ve asayişin yüzü bile görülmemiştir. Orada Fransız yüksek görevli Bremond ve Normand'ın arzu ve sözleri kanun ve adalet yerine geçmektedir. Ellerinde alet ettikleri Ermenilerin şahitlik ve ifadeleriyle her gün bir çok Türk'ün ya malı gasp edilmekte ya da kişisel özgürlükleri alınarak, kanunsuzca hapse konulmaktadır. Tek suçlu Türk olmalarıdır. İşte son günlerde sadece Ermenilerin iftiraları üzerine hırsız çeteleriyle alakadar diyerek, çoğu Ceyhan kazasından olmak üzere namuslu ve zengin köylülerden yirmi kişi kurşuna dizilmiştir. Acaba bu zavallılar hangi adaletli mahkemenin kararıyla idam edilmişlerdir? Adana'da Osmanlı yasalarının uygulanacağını ilan eden işgal kuvvetleri, bu zavallıların idamında bu yasaları uygulamışlar mıdır? Yoksa bu olanlar birkaç Ermeni'nin yalancı tanıklıklarına dayanan Bremond ve Normand'ın emri üzerine mi olmuştur? Bizler kurşuna dizilen bu zavallıların, Bremond ve

31 BOA. HR.SYS. 2555-2/26

Normand'ın Fransa'da ilan ettikleri gibi eşkıya çeteleri olmadıklarını, namuslu ve zengin kişiler olduklarını her zaman ispatlamaya hazırız. İşte bu haksızlıkları ve adaletsizliği, Adana'da Türk unsurunu yok etmek politikasını bütün varlığımızla uygar dünyaya karşı protesto ediyor ve Türklerin de bir hayat hakkı ve adalete layık olduklarının kabul edilmesini umuyoruz'.³²

İngiliz işgali ile Fransız işgali arasında uygulamada bir çok farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda dönemin Urfa mutasarrıfının değerlendirmeleri oldukça ilginçtir:

'Liva mutasarrıfı Fransızların Urfa'daki durumlarını İngiliz işgalinden farklı görmektedir. Bu fark on beş günlük kısa bir zaman içerisinde kendilerinin her türlü ufak işlere müdahale etmelerinden ve hükümet memurları aleyhinde kararlar alıp uygulamaya başlamalarından anlaşılmaktadır. Maraş hükümet konağıyla kalesine resmî günlerde ve cuma günlerinde çekilmesi adetten olan Osmanlı sancağının çekilmesine Fransız Kıtası Kumandanlığınca başlangıçta engel olunması ve guvernör-militerin beraber çalışmak üzere hükümet dairesinde bir yerin kendisine tahsisini talep etmesi her iki işgal arasındaki farkı gösteren delildir. Bundan başka İngilizlerin yerine gelen Fransız askeri kıtası içerisinde çok miktarda Ermeni askeri bulunduğu, bunların Müslüman ahaliye karşı fazlasıyla saldırgan bir tavır ve durum aldıkları ve yerli Ermenilerin de bundan cesaret alarak asayiş ihlal edecek bir takım zulüm ve hareketlerde bulunmakta oldukları hakkında Maraş, Antep ve Urfa mutasarrıflıklarından gönderilen bilgiler dikkat çekicidir. Bunun üzerine işgalin daha önceki mahiyetinin değişmediğine dair bağlı oldukları hükümet adına Fransa Fevkalade Komiserliği'nden verilen teminat ile uzlaşılması imkânsız görülen şu durum hakkında komiserliğin dikkatinin çekilmesi ve o bölge ahalisinin din ve milletine olan düşkünlüğü bilindiğinden, Ermeni askerlerinin saldırgan hareketleri sebebiyle üzücü bir olayın meydana gelmesine izin vermemek için kendilerinin değiştirilmesini sağlamak gerekmektedir' (4 Aralık 1919).³³

Aralık ayına gelindiğinde Fransız-Ermeni baskısı o kadar artmıştır ki, vilayet merkezi ve kazalarda Ermenilerin Müslümanlar aleyhinde açtıkları uydurma davaları görmek üzere bir hüküm heyeti bile kurularak, Müslümanların malları zorla alınıp Ermenilere verilmiş, İttihatçı olmak veya Hıristiyanlara zarar vermiş olmak gibi

32 BOA. HR. SYS. 2555-4/133-135

33 BOA. HR.SYS. 2543-7/33,34

bahanelerle, namuslu kişilerden bir çoğu aylarca hapiste tutulduktan sonra yavaş yavaş mintıka dışına sürülmüşlerdir. Hatta o kadar ileri gidilmiştir ki, eşkiyadandır diye tutuklanıp şehre getirilen ahaliden bir kişi sancak mutasarrıfı Normand tarafından hemen orada kurşuna dizdirilmiş ve durumu İngiliz başkumandanına yazılı olarak bildirip protesto eden Adana müftüsüne Normand tarafından 'Eşkiyayı kurşunlayan bizzat benim ve bütün kabahati olanları böyle yapacağım' cümlelerinin yazılı olduğu tehdit mektupları gönderilmiştir.³⁴

Çarşıda yangın çıkarmak amacıyla kundakçılık yaptıkları anlaşıldığından evrakıyla beraber adliyeye gönderilen üç Ermeni'nin kendilerine teslimi Fransız albayı tarafından talep olunmuştur. Aslında adli muamelelere müdahalenin kanuna aykırı olduğu yolunda ret cevabı verilmiş ise de, Osmanlı hükümetinin yargı bağımsızlığına zarar getirebilecek bu muamelenin hükümet çalışmalarına müdahalenin bir başlangıcı olduğuna delil olduğu belirtilip, bu konuda gerekli teşebbüslerde bulunularak yapılan müdahalenin tekrarının önüne geçilmesi Antep Mutasarrıflığı'ndan gelen telgrafta bildirilmiştir (10 Aralık 1919).³⁵

Adana halkı her an tehlike karşısında bulunmaktadır. Halk bu günlerde yurtlarını terk etmektedir. Bölgede bulunan küçük bir İngiliz müfrezesinin bölgeden ayrılmasından sonra Ermenilerce katliam yapılacağı söylenmektedir. Adana'da mebusluk seçimlerine Fransızlar müdahale etmekte ve Adana mebusluğuna adaylığını koyan Suphi Paşanın mebusluktan derhal istifa etmesi, aksi takdirde mallarının haciz olunarak Fransa'ya sürgün edileceği söylenmektedir.³⁶

Müslümanlara işkence eden ve öldüren Ermenilere Fransızlar tarafından müsamaha gösterilmekte ve Albay Bremond Adana'nın artık kendi toprakları olduğunu açıkça söylemektedir. Fransız emellerine hizmet etmeyen Türkler hapsedilmekte, Adana hükümet dairesindeki Türk memurlar kovularak kendi yandaşları memuriyete alınmaktadır.³⁷

Fransızlar her gün yeni bir şekilde hükümet yönetimine müdahale etmekte, Osmanlılık bağlarını koparmaya ve işgallerini

34 BOA. HR.SYS. 2878/9

35 BOA. HR.SYS. 2543-6/17

36 BOA. HR.SYS. 2555-4/149-150

37 BOA. HR.SYS. 2555-4/147

genişletmeye çalışmaktadırlar. Mesela Şimdiye kadar İngilizler Maraş'tan daha kuzeye geçmemişken, Fransızlar Zeytun kasabasını da işgal etmişlerdir. Fransızların o bölgede meydana getirdikleri ikinci ve daha hayati diğer bir mesele de işgal ettikleri her yerdeki Müslüman yoğunluğunu çeşitli tehditlerle imha ederek bu yoğunluğu bir Ermeni yoğunluğu ile değiştirmeye uğraşmakta olmalarıdır(14 Aralık 1919).³⁸

Kilis'te bulunan Fransız kumandanının ısrarıyla devlet binaları ve büyük binalar derhal boşalttırılmıştır. Birbiri ardına Mersin - Adana yoluyla müstemleke askeri gelmekte ve yerleşmektedir. Gelen askerler Senegallidir. Mersin ve Adana'da Ermenilerden oluşan birlikler teşkil olunmakta ve Kilis yeni hareketin ss yapılmak istenmektedir (18 Aralık 1919).

Adana Valisi Celal Bey Albay Bremond ve General Dufieux'un bölgeyi Fransız sömürgesi gibi yönetmekte olduklarını merkeze rapor ederek, idare etme Őekillerinin geçici işgalin tüm karakterinden uzak olduğunu söylemektedir. Tam tersine, zaman ilerledikçe, ülke de kesin olarak yerleşme zenini göstermektedirler. Fransız subaylar tarafından evlerin inşa edilmesi bu niyetin bir kanıtıdır. Fransız kumandanlarının tüm abaları, Türk unsurunu vilayette bir azınlık gibi göstermeyi ve diğer unsurları daha güçlü kılmayı amaçlamaktadır. Son zamanlarda buraya gelmiş olanlar da dahil bazı verilere göre 120.000 civarında Ermeni olduğu tahmin edilmekte ve hala da geleceği düşünülmektedir.

Albay Bremond çok geniş bir istihbarat servisini örgütlemiştir. Bu serviste çalışan insanların Valinin zel Kalem Müdürü gibi unvanları bulunmakta ve hkmetin yazışmalarını kontrol etmektedir (21 Aralık 1919).³⁹

21 Ocak 1920'de Maraş'ta Fransız ve Ermenilere karşı girişilen amansız mücadele 12 Şubat 1920'de halk lehinde sonuçlanır ve Maraş Fransız işgalinden kurtulur. Ancak durum Adana için hala tehlikeli boyutlardadır.

12 Mayıs 1920 tarihinde Adana'da muhtelif memuriyetlerde bulunan ve Adana'nın hatırlı kişilerinden on kişi bulundukları mevkilerden toplanarak otomobil ile eski istasyona gönderilmiş, otomobillerin etrafına asker ikame edilerek hiç kimse ile görüşmelerine izin verilmeksizin  buçuk saat orada tutulduktan

38 BOA. HR.SYS. 2543-7/43

39 BOA. HR.SYS. 2555-4/121

sonra trenle Mersin'e indirilerek kapalı bir otomobil ile sahile ve oradan da limanda bulunan bir küçük Fransız vapuruna sevk edilmişlerdir. Bu kişiler Tartuše yakınlarındaki küçük bir ada olan Ervat adasına sürgüne gönderilmişlerdir.

Sürgüne gönderilen Umur-ı Hukukiye Müdürü Cemal Bey Ervat Adası'ndan 7 Ocak 1921'de Sadaret'e gönderdiği dilekçesinde, tutuklanma sebeplerini kesinlikle bilemediklerini, bu süre zarfında hiç bir gün herhangi bir soru ve cevaba maruz kalmadıklarını, tutuklu buldukları sekiz ay boyunca aile ve akrabaları ile haberleşme imkanı bulamadıklarını ve Adana'dan ayrılırken giyecek olarak hiçbir şey almak iznine mazhar olmadıklarından şiddetli kışta elbise adına hiç bir şeylerinin bulunmadığını ve serbest bırakılmaları için Suriye Fevkalade Komiserliği ile Adana'da General Dufieux'a yapılan müracaatlarından bir sonuç alamadıklarını ifade etmiş ve kurtarılmaları hususunda gerekli girişimlerde bulunulmasını rica etmiştir.⁴⁰

Aynı konuda Adana Valisi Celal Bey de 10 Mayıs 1920'de Fransız Generali Dufieux'un tehditkar bir nutuk yaptıktan sonra Umur-ı Hukukiyye Müdürü Cemal Bey, Bidayet Reisi Mahmud Nedim Efendi Defter-i Hakanî Müdürü Fahreddin Efendi, ceza mahkemesi azasından Mustafa, eşraftan Mustafa ve .Kemal Bey, eski Nüfus Başkatibi Mustafa Efendi, ulemadan Ahmet Efendi, İstikamet Eczanesi sahibi Basri Bey ve Adana Jandarma Tabur Kumandanı İzzet Bey'in buldukları yerlerden toplanarak bahsedilen adaya sürgüne gönderildiklerini ve günahsız insanlar olduklarını bildirmiştir.⁴¹

Sürgüne gönderilen bu kişilerin durumu Ankara Anlaşması'nın müzakereleri sırasında görüşülerek, dönüşleri için gerekli meblağın masarif-i gayr-ı melhuza tertibinden karşılanmasına karar verilmiştir.⁴²

40 BOA. HR.SYS. 2569-2/56-58, 2556-3/78

41 BOA. HR.SYS. 2557-3/17-18

42 BOA. MV. 222/4

RUSYA'DAKİ ERMENİ PROPAGANDASINDAN BİR KESİT: TİFLİS KONFERANSI

Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL*

Title: *A Section from the Armenian Propaganda in Russia: The Tbilisi Conference*

Abstract: *The Armenian problem, which entered the world political arena by the 1877-78 Ottoman-Russian War, became an important issue on the agenda of Ottoman foreign relations by this date. The Armenian Problem was mostly fostered by the Tsarist Russia. The governments worked for ensuring a pro-Armenian public opinion in all ways. The Tbilisi Conference is important in this aspect. It has been realized by the acknowledgment and support of the Russian government. The conference giving space to the claims against Turks and the Ottoman State reveals their perception of the Armenian problem.*

Keywords: *Armenian, Russia, Armenian Problem, Ottoman State, Tbilisi Conference*

I Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması büyük devletlerin, özellikle Rusya'nın Anadolu'nun paylaşılması hususundaki düşüncelerini uygulamaya koymasına için uygun fırsat doğurdu. Bilindiği gibi Çar Petro döneminden itibaren Rus idarecilerinin en büyük emeli, Rusya'yı bir dünya imparatorluğuna dönüştürmekti. Bunun için sıcak denizlere inmek Rus Devleti'nin dış politikasının öncelikli hedefi haline getirildi. Bu hedef doğrultusunda bir yandan Balkanlar'daki Slav kökenli milletler Osmanlı Devleti'nden koparılarak Rusya'ya bağlanmaya ve dolayısıyla Ege denizine ulaşmaya çalışılırken, diğer yandan da Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerinden Doğu Akdeniz'e ulaşma yolları aranmaktaydı. Bu amaçla Ermenilerin elde edilmesine büyük önem verildi. Bu yönde ilk önemli fırsat 1878 yılında ele geçirildi. Rus Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin yenilen taraf olmasını iyi değerlendirerek Yeşilköy ve Berlin Antlaşmaları'na Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasını ve durumlarının iyileştirilmesini içeren

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Görevlisi, Kars.

maddeler (16 ve 61. maddeler) koydurarak, yoktan bir Ermeni sorunu yarattığı gibi, ilerleyen yıllarda bu hususlarda gerekli adımları atması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladı.¹ İkinci Abdülhamid döneminde Ermeni ıslahatlarının gerçekleştirilmesi hususunda önemli bir ilerleme ve başarı elde edemeyen Rusya, ikinci meşrutiyetin yol açtığı siyasî ve askerî karışıklıklardan faydalanarak Ermeni Sorunu'nu yeniden hem ikili ilişkilerin, hem de dünya siyasetinin gündemine getirmeyi başardı.

I. Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin ömrü hususunda ciddi kuşkular doğurmasından yararlanmak isteyen Rusya, Doğu Anadolu'yu işgal etmek için askerî hazırlıklara büyük hız verdi.² Fakat tek başına bunlar yeterli değildi. İşgali meşrulaştırmak için ciddi ve inandırıcı gerekçelere ihtiyaç vardı. Bu nedenle bölgede Ermeni isyanı çıkarmak ve meydana gelecek kargaşayı gerekçe göstererek fiili müdahalede bulunmak için bir takım çalışmalar yürütüldü. Bu çalışmalar; Kafkasya'daki unsurları (Müslüman ve Hıristiyan ayrımı yapılmaksızın) silah altına almak,³ gizli yollarla Ermenilere silah göndermek⁴ ve Kürt aşiretlerini yanlarına çekerek onları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak üzere silahlandırmak⁵ şeklinde sıralanabilir. Ama sürdürülen çalışmalar içerisinde en önemli yeri Ermeniler lehinde yapılan propagandalar almaktaydı. Her şeyden önce şunu belirtmekte fayda vardır ki, yukarıda bahsedilen askerî nitelikli hazırlıkların bir müdahaleye ve işgale dönüşebilmesinin ön şartı, Ermenilerin Osmanlı yönetimi altında kötü idare edildiklerine ve hatta katliamlara uğratıldığına Rus kamuoyunu inandırmaktan geçiyordu. Bu gerçekleştirildiği anda Rus Hükümeti hem kendi tebaasının maddî ve manevî desteğini elde etmiş olacak, hem de haklı bir davayı alicenaplık göstererek savunmuş olacağından (!) diğer milletler nezdinde itibarını artırmış olacaktı. Tabii işin birde Müslüman-Hıristiyan mücadelesi boyutu vardı ki, Ermenilerin yanında yer alarak ve hatta onların hamisi rolüne bürünerek Avrupa'nın desteği kazanılmış olacaktı. Kamuoyunu Ermenilerin Türkler tarafından yok edildiği, maddî ve manevî baskılara uğratıldığına inandırmak için sıkça kullanılan propaganda yollarının başında gazeteci, diplomat ve Kızılhaç görevlilerine Ermeni Sorunu ile ilgili konferanslar verdirmek geliyordu. Böylelikle tarafsız gibi görünen fakat gerçekte o devletle

1 Geniş bilgi için bkz: Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.217-374.

2 BOA, DH-SYS, 3/7.

3 BOA, DH-SYS, 3/17.

veya devletlerle işbirliği içerisinde olan, hatta onlardan maaş alanlar tarafından verilecek bilgilerin daha güvenli ve doğru olduğu kanısı kitlelere ulaştırılmış olacaktı. Verilen konferansların basın yoluyla daha büyük kitlelere ulaştırılması propagandanın bir başka boyutu idi. Bu şekilde bilgilendirilen ve yönlendirilen kamuoyları hükümetlerinin isteklerini daha rahat kabullenir ve uygulayabilir hale gelecektirdi.⁶

Konferanslar yoluyla kazanılmak istenen bir başka kitle de Ermenilerdi. Özellikle Rusya için Kafkasya'daki Ermenileri kendi yanına çekmesi büyük önem taşıyordu. Çünkü bunun başarılmasıyla Kafkasya Ermenileri kendilerinden her türlü fedakârlığı sorgulama ihtiyacı duymadan yerine getirecekleri gibi, Osmanlı Ermenileri için de örnek teşkil edeceklerdi. Bu sebeple Kafkasya Ermeni toplumunun ileri gelenleri yapılan bütün konferanslara davet edilerek, onlara Osmanlı Ermenileri'nin zulme uğradıkları ve kurtarılmaları gerektiği fikri aşılarmaya çalışılmaktaydı.

Tamamen propaganda amacıyla Rusya'da tertiplenen konferanslar içerisinde 27 Mayıs 1913'te Tiflis'te gerçekleştirilen konferansın

4 BOA, DH-SYS, 3/41.

5 BOA, DH-SYS, 5/2.

6 Rus kamuoyunu etkileme çabalarının bir benzeri Avrupa kamuoyu için uygulanmaktaydı. Fakat bunlar arasında bir fark vardı. O da; Rus kamuoyunu etkileme çabaları tamamen hükümetin kontrolüyle yapılırken, Avrupa kamuoyunu etkileme çabaları kıtadaki Ermeniler ve sivil kuruluşlar tarafından idare ediliyor olmasıydı. Ama her ikisinin ortak noktası propaganda malzemelerinin birbirine aynı olmasıydı. Yani, Türkler zalim ve barbar, Ermeniler ise alabildiğine masum gösterilmeye çalışılıyordu. Avrupa'daki Ermeniler çalışmalarını sırasında buldukları devletlerin sonsuz maddî ve manevî desteğine mazhar olmaktaydılar. Bir başka ifadeyle Avrupa devletlerinin tamamına yakını Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhine desteklemekte ve hatta teşvik etmekteydi. 13 Aralık 1912'de Osmanlı Paris Büyükelçiliği'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazı bu hususu bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Büyükelçi yazısında; Paris'te bulunan Ermeniler'in hükümete yakın çevrelerin yönlendirmeleriyle hareket ettiklerini ve yine bunların teşvikleriyle Fransız gazetelerinde Osmanlı Ermenileri'nin her türlü zulme uğradıklarını iddia eden makaleler yayınlattıklarını ve hükümetten zulmün durdurulması için gerekli girişimlerde bulunmasını istediklerini belirtmekteydi. Büyükelçi yazısının devamında, yayınların haksızlığını ortaya koymak, Fransız kamuoyunun gerçekleri öğrenmesini sağlamak için bir tekzip yazısı yayınlattığını belirttikten sonra, Ermeni Sorunu'nun Avrupa siyasetine daha fazla mal edilmemesi için şu hususlara gereken önemin verilmesini istemektedir:

1-Mülki ve askerî makamlar Ermeniler lehinde kullanılabilecek olaylara meydan vermemelidir.

2-Kürt-Ermeni ihtilafı bir an önce çözüme kavuşturulmalıdır.

3-Arazi sorunu derhal çözülmelidir.

4-Rusya ve diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerin Osmanlı Ermenileri'nden daha iyi şartlarda hak ve hürriyete sahip olmadıkları Ermeni toplumunun ileri gelenlerine anlatılmalıdır (Osmanlı Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne 13 Aralık 1912 tarihli yazı (BOA, DH-SYS, 23/2)).

Osmanlı Hükümeti, Dahiliye Nezareti eliyle iddiaları araştırmakta gecikmedi. Yapılan araştırma sonucunda iddiaların gerçekleri yansıtmadığı ortaya çıkarıldığı gibi, Fransa'nın Van Konsolosundan da bu yönde bir tekzip yazısı alındı. Gerek bu yazı, gerekse Van Valiliği'nden gönderilen yazılar Hariciye Nezareti aracılığıyla Fransa'ya gönderildi ise de Fransız Hükümeti'nin Ermeni yanlısı politikasında herhangi bir değişiklik meydana getiremedi (Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 20 Aralık 1912 tarihli yazı (BOA, DH-SYS, 23/2), Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 22 Aralık 1912 tarihli yazı (BOA, DH-SYS, 23/2)).

Rusya'da tertiplenen konferanslar içerisinde 27 Mayıs 1913'te Tiflis'te gerçekleştirilen konferansın Ermeniler lehinde yapılan propagandalara farklı bir boyut kazandırdığı rahatlıkla söylenebilir.

Ermeniler lehinde yapılan propagandalara farklı bir boyut kazandırdığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü aşağıda içeriği verileceği üzere konferansta dile getirilen iddialar bu zamana kadar 'Türkler Ermenileri Katlediyor' ifadesiyle özetlenen sığ Ermeni propagandasının çok daha derinleştirildiğini ve çeşitlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Konferans, 27 Mayıs 1913'te Tiflis'te verildi. Konuşmacı 'Birjevir Viyedemosti' gazetesinin muhabiri 'Olgenin' adlı gazeteci idi. Bu gazeteci Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeniler'in durumunu öğrenmek amacıyla seyahat yaparken Osmanlı Hükümeti tarafından muhtemelen gazetecilik görevini aşan fiillerde bulunduğundan dolayı sınır dışı edildi. Olgenin sınır dışı edilince Tiflis'e geçerek Rus Hükümet yetkililerinin teşvikleriyle belirtilen tarihte konferans verdi.

Osmanlı Devleti'nin Tiflis Başkonsolosu Remzi Bey'in ifadesine göre; Konferans Ruslar tarafından düzenlendi. Rus mülki ve askerî memurlarının pek çoğu salonda hazır bulundu. Batum'da bulunan Kafkasya Genel Valisi hastalığı sebebiyle konferansa katılamayınca yerine vekili General Şatilof'u gönderdi. Şatilof'un konferans bitimine kadar Olgenin'i dinlemesi Rus Hükümeti'nin ileri sürülen beyan ve iddiaları kabul ettiğini ve hatta desteklediğini göstermektedir. Konferansa rağbet eden sadece Ruslar değildi. Kafkasya Ermenileri'nin dini, siyasi alanda önde gelen isimleri de salonda hazır bulundular. Konferans metni daha sonra Tiflis gazetelerinde '*Ermenistan Mahv Oluyor*' başlığıyla yayınlanarak geniş halk kitlelerine ulaştırılmaya çalışıldı.

Olgenin, '*Ermeni Meselesi gittikçe vahim bir hal alıyor*' sözleriyle başladığı konuşmasında geçmişte yaşanan Ermeni katliamlarının (?) yeniden başlamakta olduğunu, Balkan Savaşı'ndan sonra Türklerin bütün dikkatlerini Anadolu'ya çevirdiğini, Ermenilere karşı çapulculuk ve cinayetlerin artmaya başladığını seyahati sırasında gittiği her yerde gözlemlediğini belirtmekteydi.

Olgenin'e göre Doğu vilayetlerinde meydana gelen anarşi ve cinayetlerin başlıca sorumlusu Kürtlerdi. Onların bu cinayetleri işlemesine sessiz kalarak destek veren Türkler de bundan

sorumluydu. Kürtlerin ölçsüz ve kural tanımaz bir şekilde hareket etmelerinin en önemli sebebinin Rusya'nın bu güne kadar izlediği yanlış politikalarında gören Olgenin Ermenilere karşı işlenen cinayetlerde İngiltere ve Almanya'nın da en az Rusya kadar sorumlu ve hatta suçlu olduğunu ileri sürmekteydi.⁷ Seyahati sırasında Kürtlerin, Ermenilere düşman olmasının altında ekonomik sebeplerin yattığı kanısında olan Olgenin devlet otoritesini tanımayan Kürt beylerinin her fırsatta Ermenilere ait malları, arazileri, evleri yağmaladıklarını ve acımasızca cinayetler işlediklerini sözlerine eklemekteydi.

Taraflar arasında meydana gelen olaylar esasında ülkenin asayişini üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmesine rağmen Osmanlı Hükümeti, Kürt-Ermeni ihtilafından bazı faydalar sağlamaktaydı. Hükümet, başta Kürtler olmak üzere bölgedeki bütün Müslüman unsurlara yönelik yaptığı propagandalarla, bunların millî ve dinî duygularını uyandırmakta ve Hıristiyan düşmanlığını körüklemekteydi. Hükümet, Kürtler arasında dağıttığı beyannamelerle Rusya'nın Ermeniler lehinde ve Kürtler aleyhinde entrikalar çevirdiğini iddia etmekteydi. Bu çalışmalar İngiltere ve Almanya tarafından da desteklenmekteydi. Bu suretle Osmanlı Hükümeti, Kürtlerin dikkatini bağımsızlık mücadelesinden uzaklaştırdığı gibi, Rusya'nın bölge üzerinde kurmaya çalıştığı nüfuzun önüne geçmeyi planlamaktaydı.

Osmanlı Hükümeti'nin uyguladığı ve bazı devletler tarafından da desteklenen politikardan hiç şüphesiz Ermeniler büyük zarar görmekteydi. Malları ve canları tehlike içerisinde olan bu insanlar yıldan yıla bölgeyi terk etmekteydiler. Geçmişte isimleri dahil ahalisi tamamen Ermeni olan onlarca köy şimdi Türk ve Kürtlerin ikâmet ettiği yerler haline almıştır.

Bütün bu tehlikeli gidişe paralel olarak Ermenilerin birbirleriyle uyuşamamaları ve iyi geçinememeleri Ermeni toplumunun önündeki sorunların katlanarak artmasına sebep olmaktadır. Partiler arasındaki ayrılık ve düşmanlıklar da her geçen gün artmaktadır. Partiler ıslahat yapılması hususunda hemfikir olmalarına rağmen, bu fikirlerinde samimi olduklarını gösteren bir

⁷ Olgenin, konuşmanın ilerleyen safhalarında Rusya'nın izlediği siyaseti ve düştüğü yanlışları şu sözlerle açıklamaktadır: '1815 senesinden beri Kürdler kesb-i istiklal için bir çok defalar isyan etmiş ve bu isyanların kâffesi Rus siyasetinin teşebbüs-i cedidesine müsadif bulunmuştur' Olgenin'in iddiasına göre; Kürtler Rusya'ya mütemayil iken Rusya bunlara destek ve yardımda bulunmuş olsaydı, Kürtler Türkler'den kopacakları için bu gün Ermeni katliamlarından söz edilmeyecekti (BOA, DH-SYS, 23/2).

ipucu yoktur. İslahat çerçevesinde neler yapılabileceği noktasında partiler elle tutulur bir programa sahip değillerdir.

Yeni Osmanlı idaresi, Ermeni toplumunun ekonomik gücünü zayıflatmak amacıyla bölgede bir milli banka kurdu muştur. Banka çok uygun şartlarda Ermeni çiftçilere kredi vermekte, fakat kısa süre sonra talep ettiği vergiler dolayısıyla borcunu ödeyemeyecek hale düşen çiftçilerin elinden arazilerini almaktadır.⁸

Bölgede Ermenilere yapılan cefa ve eziyet bunlarla sınırlı değildir. Hükümet mülki kadrolara devamlı surette Türk memurları atamaktadır. Bir başka ifadeyle Ermeni kökenli memurlara kasıtlı olarak görev verilmemektedir. Bir vilayette 2193 memurdan ancak 32'si Ermenidir.

Ermeni vatandaşların herhangi bir sorundan dolayı mahalli yetkililere yaptıkları başvurular Türk memurlar tarafından dikkate alınmamaktadır. Üstelik ağır hakaretlere maruz kalmaktadırlar. Birçok Ermeni'yi öldürdüğü iddia edilen bir kişi tutuklanma kaygısı olmadan rahatlıkla dolaşabilmektedir.

Ermeniler lehinde yapılması düşünülen ıslahatların uygulanmaya konulması hayalden ibarettir. Ermeni katliamlarının diploması yoluyla durdurulması mümkün değildir. Rusya'nın Ermeniler lehinde askerî harekâta girişmesini istemeyen batılı büyük devletler kendi siyasî ve ekonomik çıkarlarına Ermenileri kurban etmektedirler. Bu devletlerin bölgede bulunan konsolosları sergiledikleri tavırlarla bu hususu açıkça ortaya koymaktadırlar.⁹

Doğu vilayetlerinde ekonomik imkanlar kısıtlıdır. Osmanlı Hükümeti'nin aldığı ve uyguladığı bazı ekonomik kararlar sonucunda Ermenilerin ekonomik gücü geçmişle kıyas edilemeyecek derecede zayıfladığı gibi, Rusya ile yapılan ticarete de mülki makamlar büyük engeller çıkarmaktadır. Diğer devletler ise bölgeyle ekonomik sebeplerle değil, tamamen siyasî sebeplerle ilgilendikleri için Ermeniler ancak Rusya'dan bir fayda ummaktadırlar. Bu noktada Rus Hükümeti'ne ve Rus milletine önemli sorumluluklar düşmektedir.

8 Olgenin Ermenilerin bu durumdan kurtulmasının yegâne yolu olarak Osmanlı milli bankasını hükümsüz bırakacak bir bankanın kurulmasını göstermektedir.

9 Bu iddia gerçekleri yansıtmamaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nin en büyük müttefiki durumunda olan Almanya bile aynı tarihlerde Ermenileri kendi yanına çekebilmek için bir dizi çalışmalar yürütmekteydi. Bu husus Olgenin tarafından özellikle göz ardı edilerek, Ermenilerin tek dostunun Rusya olduğu mesajı verilmeye çalışılmaktadır (Geniş bilgi için bkz: Yusuf Hikmet BAYUR, Türk İnkılabı Tarihi, II/3, Ankara 1991, s.41).

Olgenin, Ermenilerle ilgili sorunları bu şekilde ifade ettikten sonra, mevcut siyasi ve ekonomik sıkıntılardan aşılabilmesi için öncelikli olarak bölgede Rus konsoloslarının miktarını artırılmasını önerdi. Bunlar eliyle mahalli yetkililer nezdinde girişimlerde bulunularak Ermenilerin durumları düzeltilmelidir. Partiler arasında bir birliktelik sağlanmalı ve Ermeni Sorunu'nun çözümü noktasında ortak hareket etmeleri sağlanmalıdır. Bütün bu çalışmaların en büyük ve nihai hedefi Doğu Anadolu'da muhtar bir Ermenistan yaratılması olmalıdır. Arnavutluk'un muhtariyet kazandığı bir ortamda muhtar Ermenistan neden meydana getirilmesin?¹⁰

Olgenin'in bu sözlerinden sonra Osmanlı Devleti aleyhindeki iddiaları şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

1-Kürt aşiretleri Ermeni toplumunun geleceğini tehdit eden bir unsurdur. Aşiretler arasında meydana gelen silahlı çatışmalar daha sonra Ermenilerin katledilmesine dönüşmektedir. Kürtler her fırsatta Ermenilere ait arazi, emlak ve malları gasp etmektedirler. Osmanlı Hükümeti, Kürt-Ermeni çekişmesinden yararlanarak, Kürtleri devamlı Ermenilere karşı kışkırtmaktadır.

2-Ermeniler gördükleri baskı ve zulümden dolayı evlerini ve yurtlarını terk etmektedirler. Bundan yararlanan Kürtler, Ermenilere ait arazi ve evleri işgal etmektedirler.

3-Hükümet Ermenilerin ekonomik gücünü zayıflatmak amacıyla bölgede bir takım kuruluşlar meydana getirmiştir. Bunlar aracılığı ile haksız yollarla Ermenilerin emlak ve arazileri ellerinden alınmaktadır. Ermenilerden çeşitli isimler altında gayri kanuni vergiler alınmaktadır.

4-Osmanlı Hükümeti nüfus yapısını göz ardı ederek, Türklere oranla daha az Ermeni memur istihdam etmektedir.

5-Türk memurları yetkileri dışına çıkarak Ermenilere kötü muamelede bulunmaktadır.

Her cümlesinde Osmanlı Devleti'ni suçlayan, Rusya Hükümeti'ni Ermeniler lehinde harekete geçmeye davet eden ve hatta bu daveti milli sorumluluk olarak göstermeye çalışan Olgenin'e karşı Rusya'daki Osmanlı temsilcilerinin ve sonrasında Osmanlı Hükümeti'nin kayıtsız kalması mümkün değildi. Konferans metninin Tiflis gazetelerinde yayınlanmasından sonra, derhal harekete geçen

¹⁰ Petersburg Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne 27 Haziran 1913 Tarihli Yazı (BOA, DH-SYS, 23/2).

Osmanlı Tiflis Konsolosluğu metni Petersburg Büyükelçiliği'ne gönderdi. Büyükelçi Turhan Paşa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazısında; Nezaretten bir tekzip metninin hazırlanmasını ve Rus basınında yayınlamak üzere en kısa sürede kendisine gönderilmesini talep etti¹¹. Metinde yer alan iddiaların Osmanlı Devleti'ni Ermeni Sorunu hususunda sıkıntıya düşürebileceği noktasından hareket eden Hariciye Nezareti 27 Temmuz 1913'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; Konferansın yarattığı kötü etkiyi ortadan kaldırmak için gerek Tiflis, gerekse Petersburg gazetelerinde yayınlanmak üzere geniş bir tekzip yazısının hazırlanmasını istedi.¹² Bu istek doğrultusunda harekete geçen Dahiliye Nezareti tekzip ile ilgili çalışmasını bir hafta içerisinde tamamlayarak 4 Ağustos 1913'te Hariciye Nezareti'ne gönderdi.¹³

Dahiliye Nezareti'nin iddialar hususundaki ilk tespiti iddiaların maddi delillerden yoksun olduğu şeklinde idi. Nezaret yukarıda maddeleştirilen iddiaların ilkinde verdiği cevapta; henüz iskân edilememiş bazı aşiretler arasında adi olay mahiyetinde bir takım olayların meydana geldiğini kabul etmekle birlikte, olayların Ermenilerin katline dönüştüğüne dair şu ana kadar hiçbir makamdan kendilerine bir bilgi ulaşmadığını belirterek bu yöndeki iddiayı asılsız ve esassız olarak nitelemekteydi. Cevabın devamında, konferans öncesinde de bazı gazetelerde bu yönde iddialar ortaya atıldığına dikkat çeken nezaret, bunları araştırmak için ilgili vilayetlerde incelemeler yaptırıldığını, fakat iddiaları doğrulayacak herhangi bir delile ulaşılmadığını, aksine Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin memnuniyet verici bir seviyede bulunduğunu ileri sürmekteydi. Hükümetçe bölgenin asayişini korumak ve sürdürmek için etkili önlemler alınmıştır. Van Vilayeti'nde bazı Kürt aşiretleri arasında çıkan çatışmalar ise alınan etkili önlemler sonucunda durdurulmuştur. Bu arada Ermenilere en küçük bir zararın gelmemesine dikkat edilmiştir. Nezaret, hükümetin Kürtler ile Ermeniler arasında süregelen ihtilaflardan bir çıkar gözetmediğini belirterek, böyle bir çıkar gözetilmiş olsaydı aşiretlere karşı şiddetli önlemler alınmasının mümkün olamayacağına dikkat çekmekteydi.

Ermenilerin göç ettirmek zorunda bırakıldığı iddiaları Rusya basını tarafından yıllardan beri dile getirilmekteydi. Rus gazeteleri, Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'nin baskılarına dayanamadığından

11 Petersburg Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne 27 Haziran 1913 Tarihli Yazı (BOA, DH-SYS, 23/2).

12 Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne 27 Temmuz 1913 Tarihli Yazı (BOA, DH-SYS, 23/2).

13 Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 4 Ağustos 1913 Tarihli Yazı (BOA, DH-SYS, 23/2).

Rusya ve Amerika'ya göç ettiğini ileri sürmekteydiler. Dahiliye Nezareti, hükümetin iç barışı sağlamak için ciddi önlemler aldığını belirttikten sonra, alınan bu önlemler sayesinde pasaport alarak yurt dışına çıkanların sayısında geçen yıla oranla büyük düşüş sağlandığını belirtti. Buna göre; ilk üç ay zarfında Ermenilerden Erzincan Sancağı'nda 59, Bayezid Livası'nda 32 kişi pasaport aldı. Geçen yılın aynı ayları içerisinde pasaport alanların sayısı Erzincan'da 65, Bayezid livasında ise 22 kişiydi. Merkez livasında ise geçen yıl (Mart-Mayıs ayları içerisinde) 958 kişi yurt dışında çıkarken, bu yıl 931 kişi göç etmiştir. Görülüyor ki, göç eden Ermeniler iddia edildiği gibi büyük miktarda değildir. Kaldı ki, Eleşkirt kazasının Zirkan, Hanzır ve Molla Süleyman köylerinin Hıristiyan ahalisi Erzurum Valiliği'ne gönderdiği telgraflarda Ermenilerin Hükümetin baskısı ile göç ettiği yönündeki iddiaları kesinlikle reddetmekteydiler.

Hiç şüphesiz arazi ihtilafları hükümetin önünde çözüme kavuşturulması gereken bir sorun olarak durmaktaydı. Nezaret, bu sorunun çözülmesi için 'Liva-ı Kanuniye' düzenlendiğini ve Umumi Müfettişlik teşkilatının uygulamaya sokulmasıyla birlikte sorunun kökünden çözümleneceğini belirtmekteydi.

Hükümetin Ermenilere ait emlak ve arazileri zorla ellerinden aldığı ve bu yönde çeşitli teşkilatlar meydana getirdiği iddiasını şiddetle reddeden nezaret, arazi ve emlak işleriyle ilgili olarak Osmanlı kanunlarının mevcut olduğunu, ilgili makamların bunları uygulamakla yükümlü olduğunu, bu hususlarda bir ihmâl ve görevi kötüye kullanma hadisesinin gerçekleşmesi durumunda gerekli cezai işlemlerin uygulanacağından kimsenin şüphe etmemesi gerektiğini hatırlattı. Milli banka iddiasına da değinen nezaret, Olgenin'in sözlerinde yer verdiği bankanın Ziraat Bankası olduğunu, bankanın ülkenin her yerinde şubeleri bulunduğunu, tüzüğünün diğer devletlerdeki benzeri bankaların tüzükleri dikkate alınarak hazırlandığını ve bankanın milliyet ve din farkı gözetilmeden herkese eşit şekilde hizmet verdiğini belirterek iddianın tamamen gerçek dışı olduğunu ifade etmekteydi.

Dahiliye Nezareti, Ermeniler'den kanunlar dışında çeşitli isimler altında vergiler alındığı iddiasına da değinerek, Kanun-i Esasi 'Tekalif-i Emriyye' dışında başka isimler altında herhangi bir kişiden para alınmasını yasakladığını belirterek, bu hususta bütün vilayetlere gerekli emirler verildiğini, emir dışına çıkıldığı iddia olunduğu takdirde bunun nerede ve kimler tarafından alındığının belirtilmesi ve ispat edilmesi gerektiği uyarısında bulundu.

Vilayetlerin kanunlar çerçevesinde iyi idare edilmesi, ihtiyaçlarının belirlenmesi mahalli adet ve dillere vakıf memurların istihdamıyla doğru orantılıdır. Memurların atanmasında milliyet ve din faktörleri dikkate alınmaması genel bir kural olmasına karşın, herhangi bir yöreye oranın mahalli dil ve adetlerini bilen memurların gönderilmesinin devlet idaresinin kolaylaştırılması açısından önemli bir husus olduğu şüphesizdir. Dahiliye Nezareti gerek kendilerinin, gerekse vilayetlerin bu hususa büyük önem verdiklerini belirtmekteydi. Şu an Vilâyat-ı Şarkîye'de iki mutasarrıf Ermeni olduğu gibi, gerek kaymakamlıklarda, gerekse diğer hizmetlerde bir hayli Ermeni memur istihdam edilmekteydi. Nezaret, fen memurlarının sayısı hakkında rakamda vererek toplam 414 memurun 333'ünün Müslüman, 81'ninde gayri müslim olduğunu, bu rakamlar çerçevesinde bir oranlama yapıldığında gayri müslim kökenli memurların nüfuslarına göre fazla olduğu görülmekteydi. Bunun dışında pek çok Ermeni memur 1500-2000 gurus gibi yüksek maaşa rağmen Doğu vilayetlerinde görev almak istememekteydiler. Bu husus daima göz ardı edilmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında hükümetin Ermeni kökenli memurları istihdam etmediği iddiası gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Türk memurlarının ahaliye karşı kötü davrandıkları ve kanunsuz muamelelerde bulunduğu türünden ortaya atılan iddiaların bu kesimi yıpratmak amacıyla dile getirildiğini savunan nezaret, hangi memurların kimlere kötü muamelede bulunduğu iddia sahipleri tarafından ispat edilmesi gerektiğini, aksi takdirde yapılacak ithamların ciddiye alınamayacağını ileri sürmekteydi.

Dahiliye Nezareti son olarak Anadolu vilayetlerinde emniyet ve huzurun tamamen tesis edildiği bir ortamda Müslümanların Balkan Savaşı'nın yenilgisini Hıristiyanlara yıkmak ve özellikle de Ermenilere ödettirmek gibi bir suçlamayla karşı karşıya kalınmasının aklın alacağı bir şey olmadığını beyan ettikten sonra, bu tür iddiaların unsurların arasına nifak sokmak amacıyla ortaya atıldığını iddia etmekteydi.¹⁴

Dahiliye Nezareti tarafından verilen bu cevaplardan sonra Olgenin'in gazeteciden ziyade Rus Hükümeti'nin ajanı gibi hareket ettiğini ve konferansı bu zihniyetle verdiğini göstermektedir.

Olgenin'in her cümlesinde Ermenileri masum, Kürkleri ve Türkleri zalim göstermesine karşın, Dahiliye Nezareti'nin

14 Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 4 Ağustos 1913 Tarihli Yazı (BOA, DH-SYS, 23/2).

Ermenilerin devlet düzenini bozmak için çalışmalar yürütmesine hiç değinmemesi dikkat çekicidir. Zira Rusya'nın Bitlis Konsolosu 6 Ocak 1913'te İstanbul'daki Büyükelçisi'ne gönderdiği raporunda; Balkan yenilgisinin Ermeniler arasında bağımsızlık hissini kuvvetlendirdiğini, Taşnakların Türkler ile Ermeniler arasında savaş çıkarmaya çalıştığını, hatta Rusların Doğu Anadolu'yu işgal etmeleri için askerî hazırlık içerisinde olduğunu belirtmesi,¹⁵ Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü durumdan yararlanarak Doğu Anadolu'yu bir Ermeni yurdu yapmak istediklerini göstermektedir. Bu açıdan iddialarda yer verildiği gibi hiçte masum değillerdi.

Ermeni örgütlerinin yürüttükleri gizli ve açık faaliyetleri Rusya'nın kılavuzluğu ve desteğiyle yürüttükleri su götürmez bir gerçektir. Çünkü Rus Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı Devleti'nin kısa zaman sonra yıkılacağını öngörerek Ermenilere bir takım belgeler imzalatmakta ve onları Rus uyruğuna geçmeye teşvik etmekteydi. Belgelerde; Ermenilerin ellerindeki arazilerin Kürtler tarafından zorla alındığı, bu sebeple can ve mal emniyetlerinin olmadığı belirtilmekteydi.¹⁶ Bu iddiaların Olgenin'in iddialarının bir kısmıyla birebir örtüşmesi Rus Hükümeti'nin kamuoyuna mal edilmesini istediği hususları farklı kişiler ve kurumlara söylenildiğini ispatlamaktadır. Bu açıdan Tiflis Konferansı, Rus Hükümeti'nin Ermeniler lehinde geliştirdiği ve Osmanlı Devleti'ni dünya siyasetinde zor duruma sokmayı amaçlayan politikasının bir parçasıdır. Gerek Tiflis Konferansı'nda, gerekse daha sonraki konferans ve toplantılarda durmadan tekrarlanan iddiaların Avrupa ve dünya kamuoyunda kabul görmesi sebebiyle zor duruma düşen Osmanlı Devleti, Şubat 1914'te Ermeniler lehinde ıslahatlar yapılmasını içeren Rus önerisini kabul etmek zorunda kalmıştır.

15 BAYUR, Türk İnkılabı Tarihi, II/3, s.27.

16 BAYUR, Türk İnkılabı Tarihi, II/3, s.25.

KİTAP TAHLİLİ

SADETTİN PAŞA'NIN ANILARI, ERMENİ-KÜRT OLAYLARI (VAN, 1896)

Yazar: Sami ÖNAL

(İstanbul: Remzi, 2003), 166 sayfa. ISBN 9751409379

Hasret DİKİCİ*

Sadettin Paşa'nın anıları Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine tanıklık ediyor. İmparatorluğun çöküşüne geçtiği bu dönemde etnik çatışmaların yaşanması dış müdahaleye ortam hazırlamıştır. Osmanlı Devleti ise Batı'dan gelen eleştirileri Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla savuşturmaya çalışmıştır. Islahatların ardından bir Teftiş Komitesi kurularak Anadolu'daki azınlık halklarla ilgili iddialar incelenmiştir. Yazar Sami Önal bu komitenin başında bulunan Sadettin Paşa'nın anılarını kaleme alıyor.

Sadettin Paşa'nın kendi kaleminden çıkan günlüğünü okumak okuyucuyu şaşırtıyor, çünkü çatışmaların ve tartışmaların içinde yer alan baş aktörlerden biri olmasına rağmen Sadettin Paşa olayları nesnel bir gözle değerlendirmeye çalışıyor. Sadettin Paşa gelişmelere karşı tarafsız kalmaya çalışıyor ve her iki tarafı da eleştiriyor. Bu eleştirilerin sonucunda 1915 Sevk ve İskanı'nın nedenleri ve dönemin yönetim sistemi hakkında önemli ipuçlarına ulaşıyoruz.

Teftiş Komitesi 17 Mart 1895'te Trabzon'dan yola çıkıyor ve Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Gümüşhane, Erzurum, Bitlis ve Van'a uğruyor. Komitenin araştırmaları 21 Kasım 1896'da sona eriyor ve Sadettin Paşa yetkili mercilere konu hakkında bir rapor veriyor. Bir yandan da resmi rapora yazamadıklarını günlüğünde anlatıyor.

Günlüklerde temel iki tartışmaya rastlıyoruz. Herşeyden önce Sadettin Paşa Hamidiye Alayları'ndaki başıbozukluğa ve bunun

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan, Ankara, E-posta:hdikici@eraren.org.

sonucunda onların bulunduğu yerdeki halkın rahatsızlıklarına dikkat çekiyor. İkinci olarak, Ermeni topluluğunun önde gelenlerinin var olan gerginliği İngiliz, Rus ve İran konsoloslukları ile Amerikan misyonerlerinin desteğini almak amacıyla nasıl kendi çıkarlarına kullandıklarına yer veriyor.

Birinci durumda alayların toplumsal huzursuzluğa neden olmalarını Hamidiye Alayları'ndaki askerlerin zengin gördükleri gayrimüslimlere yoksullukları ve bağlı buldukları aşiretlerin baskıları nedeniyle kötü muamele yapmalarına bağlıyor. Sadettin Paşa alayların giysilerinin düzensiz olmalarını ve disiplinsizliklerini eleştiriyor ve yoksulluklarını anlatıyor. Hamidiye Alayları'na yönelik gözlemleri aslında bir zamanlar dünyanın en büyük ordularından biri olan Osmanlı ordusunun son dönemdeki çöküşünü ifade etmektedir. Paşa günlüklerinde sokakta karavanalarını satan askerleri anlatıyor. Alayların yoksulluklarının yanında kaymakamlar da dahil idarecileri aşağıladıklarını belirtiyor. Sadettin Paşa'ya göre Hamidiye Alayları birçok suç işliyordu ve ne onları cezalandıracak bir hükümet ne de soruşturmayı yürütecek memur vardı.

Sadettin Paşa bir yandan da Ermeni topluluğunun önde gelenlerinden kötü niyetli faaliyetlere katılanlardan bahsediyor. Bahsekonu kişiler Batılı güçlerin desteğini ve korumasını kazanabilmek için kendilerini kurban gibi gösteriyor. Bazı yerlerde Ermeni topluluğunun önde gelenleri gizli yollardan Kürt aşiretlerinin itaatsiz Ermeniler'e saldırmasını sağlıyor. Sadettin Paşa'ya göre bu kişiler ayrıcalık elde amacıyla Kürt grupları provoke ediyordu, hatta Bab-ı Ali'nin müslümanlara gayrimüslimlerin malını ve canını helal ettiği yönünde dedikodular çıkarılıyordu. Saldırıları gerçekleşince aynı kişiler kurban oldukları ve korunmaya muhtaç oldukları gerekçesiyle konsolosluklara ve misyonerlere gidiyordu.

Sadettin Paşa olayları değerlendirirken sorunların uzun yıllar boyunca gerçekleşen olaylara dayandığı sonucuna varıyor. Müslüman Kürt aşiretleri dedikodulara inanmamaları gerektiği, bu dedikoduların İslama aykırı olduğu ve Ermeniler tarafından uydurulduğu yönünde uyarıyor. Ermeni topluluğunun liderlerine ise Osmanlı'nın güçlü dönemlerini ve eğitim, memuriyet ve kamu hizmetlerinden yararlandıklarını hatırlatıyor ve Osmanlı'ya sadık kalmalarını istiyor.

1915 Olayları'na ve hem Ermeni hem de Kürtler'le ilgili gerginlere yeni bir bakış getirmesi açısından Sadettin Paşa'nı anıları önemli bir kaynak olma özelliği taşıyor. Gözlemleri ve her iki tarafı da eleştirirken tarafsız bir tutum takınması kitabın değerini artırıyor.

EN SON KİTAPLAR

Hasret DİKİCİ*

**The Heritage of Armenian
Literature Vol. 2
From the Sixteenth to
Eighteenth Century**

Agop J. HACIKYAN (Edt.)
Gabriel BASMAJIAN
Edward S. FRANCHUK
Nurhan OUZOUNIAN
Wayne State Univ Pr,
Aralık 2002
1108 sayfa
İngilizce
ISBN 0814330231

**Sadettin Paşa'nın Anıları:
Ermeni-Kürt Olayları
(Van, 1896)**

Sami ÖNAL
İstanbul: Remzi Kitapevi A. Ş.,
Ekim 2003
166 sayfa
Türkçe
ISBN 9751409379

Türkiye Ermenileri Tarihi

Levon Panos DABAGYAN
İstanbul: Iq Kültürsanat
Yayıncılık, Ağustos 2003
784 sayfa

Türkçe

ISBN 9756618671

**Ermeni Kaynaklarından
Tarihe Katkılar-IV
Biyografileriyle Ermeniler**

Kevork PAMUKCIYAN
İstanbul: Aras Yayıncılık,
Ağustos 2003
450 sayfa
Türkçe
ISBN 9757265545

Her Yerde Ermeni Var

Vahram MAVYAN
İstanbul: Aras Yayıncılık,
Eylül 2003
144 sayfa
ISBN 9757265586

Türkçe-Ermenice Sözlük

R.S. GAZARYAN
R.HOVSEPYAN
B.CAVIKYAN (Edt.)
Erivan: Mitq Yayınevi,
Ağustos 2003
574 sayfa
Ermenice
ISBN 9993088870

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan, Ankara. E-posta:hdikici@eraren.org

**Osmanlı Gayrimüslimlerinin
Askerlik Serüveni**
Ufuk GÜLSOY
İstanbul: Simurg Yayınları,
Ocak 2000
227 sayfa
Türkçe
ISBN 9757172367

**Sivas Akpınar'ın Yazısız
Tarihi**
Hüseyin ŞENGÜL
İstanbul: Beyaz Yayınları,
Ağustos 2001
376 sayfa
Türkçe
ISBN 9755990178

**Ermeni Sorunu ve Almanya:
Türk-Alman Arşiv
Belgeleriyle**
Selami KILIÇ
İstanbul: Kaynak Yayınları,
Ekim 2003
304 sayfa
Türkçe
ISBN 9753433816

**Ermeni Mezalimi ve
Gerçekler**
Ali Balkan METEL
İstanbul: Yeni Batı Trakya
Dergisi, 2003
5. Baskı
207 sayfa
Türkçe
ISBN ...

**Türkiye'de Bir Gezgin
Şövalye Nogales Méndez**
Mehmet Necati KUTLU
İstanbul: Gendaş, 2000

138 sayfa+fotoğraflar
Türkçe
ISBN 9753081170

**Kamavorlar: Fransa'nın
Çukurova'yı İşgali ve
Katliamlar...**
Cezmi YURTSEVER
Adana: Ekrem Ofset,
Eylül 2003
286 sayfa
Türkçe
ISBN 9759222108

**General Antranik ve
Ermeni Devrimci Hareketi
"Antranik Paşa"**
Antranik ÇELEBYAN
Mariam Apri ve Nairi Arek
(Çev.)
İstanbul: Peri Yayınları,
2004
450 sayfa
Türkçe
ISBN ...

Muradyan
Cezmi YURTSEVER
Adana: Ekrem Ofset,
Eylül 2003
88 sayfa
Türkçe
ISBN 9759222132

Deliktaş
Cezmi YURTSEVER
Adana: Ekrem Ofset,
Aralık 2003
96 sayfa
Türkçe
ISBN 9759222124

Ermeni İddiaları ve Gerçekler
Dr. Hüsamettin Yıldırım
Ankara: Sistem Ofset, Kasım
2000

181 sayfa
Türkçe
ISBN 9759400014

Bir Ermeni Gencin Hatıra
Defteri

Ömer Seyfettin
Ankara: İlke, Temmuz 2003
80 sayfa
Türkçe
ISBN 975792380x

İstanbul Ermeni Okulları

Doç. Dr. Süleyman Büyükkarcı

Konya: Yelken, 2003
282 sayfa
ISBN 975634301x

Antep Harbi

M. Birol GÜNGÖR
İstanbul: Eren, 2004
399 sayfa
Türkçe
ISBN 9757622923

Sorun Olan Ermeniler

Dr. Ali Güler-Dr. Suat Akgül
Ankara: Berikan, Ekim 2003
416 sayfa
Türkçe
ISBN 9758736329

YAZARLAR İÇİN BİLGİ NOTU

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Bilimsel, Hakemli Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Ermeni Araştırmaları çalışmanın teslimi anında başka bir yayın kuruluşu tarafından değerlendirmeye alınmamış bilimsel çalışmaları kabul eder. Makalelerin ilke olarak 8500 kelimeyi, kitap tahlillerinin ise 3500 kelimeyi geçmemesi gerekir. Çalışmalar mümkün olduğunca anlaşılır bir dilde, fakat bilimsel standartlar ve derginin koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Özel olarak talep edilmemiş çalışmalar yayınlanmasın iade edilmez. Bu nedenle gönderilen her çalışmanın yazarı tarafından bir örneğinin elde tutulması tavsiye edilir. Bu konuda yayıncı kuruluş hiçbir sorumluluk kabul etmez. Yayınlanmak üzere gönderilecek yazılar şu adrese gönderilmelidir: Ermeni Araştırmaları, Konrad Adeneuer Cad., No. 61, Yıldız, Çankaya, Ankara. Çalışmalarını e-mail ile gönderecek araştırmacıların bu konuda öncelikle editör ile temasa geçmesi, çalışmasını daha sonra göndermesi beklenir. Ayrıca e-mail ile yazı gönderen yazarlar çalışmalarını gönderdikten sonra alındı teyidini aldıklarından emin olmalıdırlar. E-mail adresi: info@eraren.org

Teslim Normları: Yazarlar editör ve hakemler tarafından incelenmek üzere çalışmalarını dört kopya olarak göndermeli, bunun yanında çalışmanın floppy disk kopyasını da eklemelidirler. Diskin üzerine yazının kayıt şeklinin açıkça belirtilmesi özellikle tavsiye edilir. Ayrıca makale taslaklarına çalışmanın içeriğini ve amaçlarını açıklayan geniş bir özet eklenmelidir. Özetler İngilizce yazılar için Türkçe, Türkçe yazılar için ise İngilizce beklenmektedir.

Makale taslakları bir buçuk ya da iki aralıklı olarak yazılmalı, hakemlere inceleme yapabilmeye kolaylığı sağlayabilmek amacıyla kağıdın her iki tarafından yeteri miktarda boşluk bırakılmalıdır. Sayfalar sıralı bir şekilde numaralandırılmalı, kağıdın sadece bir yüzü kullanılmalıdır. Çalışmanın kapağında yazarın tam adı, unvanı, kurumu ve çalışmanın tam adı yer almalıdır. Uzun başlıklardan kaçınılmalıdır. Ayrıca iletişim adresi, mümkün olduğu durumlarda telefon, faks ve e-mail adresleri de kapak sayfasında belirtilmelidir. Katılımcılar bölümü için yazarın kısa eğitim ve iş geçmişi en fazla 30 kelime olarak belirtilmeli, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar listelenmelidir.

Dipnotlar ve Kaynakça: Çalışmanın sonunda kullanılan kaynaklar belirtildiği şekilde verilmeli, dipnot kullanılması halinde yazar, kitap adı, (Basım yeri: yayınevi, tarih) sırası izlenmelidir.

Örnek:

1. Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)
2. Hallaçoğlu, Ermeni..., s. 23.
3. Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-57.
4. Bilal N. Şimşir, 'Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Anlaşması Kavgası (1923-1927)', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 34-66.

Düzeltilme: Yazarlar, gerekli görülmesi halinde hakem kurulu ya da editörlerce yapılmış olan düzeltmeleri en geç 48 saat içinde gerçekleştirip dergiye tekrar göndermelidirler. Editörler'den yazınızı tekrar yazmalarını, düzeltmelerini vb. beklemeyiniz.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ABONE FORMU

- Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız
-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı: .....
Adres: .....
İl - Ülke: .....
Telefon - Faks: .....
Elektronik Posta Adresi: .....

İş bu imzama yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTITÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 60 70 Faks: 0 312 491 70 13 E-Mail: info@eraren.org

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*

...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

